Acta Militaria Mediaevalia XVI
Kraków–Sanok–Wrocław 2020, 57-87.
DOI: 10.48280/AMMXVI.2020.003.

*Marcin Engel**

„KRAINA KONNYCH WOJOWNIKÓW"? PRZEGLĄD UZBROJENIA I OPORZĄDZENIA JEŹDZIECKIEGO NA TERENACH JAĆWIESKICH OD SCHYŁKU IX DO XIII W.[1]

Abstract: The paper discusses the development of horseman's equipment and weapons in the territory of historical Yatvingia from the late 9th to the end of the 13th century. It deals with all known finds that can be related to Yatvingian mounted warriors. These are both items that are stored in Polish museum collections as well as archival artefacts, which are solely known from images and brief descriptions. The paper offers analogies both to the discussed finds of weaponry and equipment and to burials of horsemen, especially from the territory of Sambia and Western Lithuania. Attention was paid to influences on Yatvingian cavalry from the broadly understood Baltic zone, as well as from Rus and territories occupied by nomads.

Keywords: Yatvingia, Early Middle Ages, mounted warriors, weaponry, equestrian equipment.

Received: 15.09.2020; **Accepted:** 01.11.2020; **Revised:** 05.12.2020.

Citation: Engel M. 2020. *„Kraina konnych wojowników"? Przegląd uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego na terenach jaćwieskich od schyłku IX do XIII w.* „Acta Militaria Mediaevalia" XVI, 57-87. DOI: 10.48280/AMMXVI.2020.003.

Kronikarz krzyżacki Piotr z Dusburga w swojej charakterystyce ludów pruskich tak napisał o Sudawach (Jaćwingach)[2]: *Sudowitae generosi, sicut nobilitate morum alios praecedebant, ita divitiis et potentia excedebant. Habebant enim sex milia equitam et quasi innumerabilem multitudinem aliorum pugnatorum*[3]. Podobnie potraktował tylko mieszkańców Sambii, którą z kolei tak określił: *Sambia opulenta et populosa potuit habere quattuor milia equitum et 40 milia pugnatorum*[4]. Dla tematu niniejszego artykułu szczególnie interesujące są te fragmenty wypowiedzi Piotra z Dusburga, które podkreślają siłę militarną obu plemion poprzez wyszczególnienie liczby wojowników konnych: w pierwszym przypadku sześciu, w drugim czterech tysięcy. Nawet jeśli liczby te są przesadzone, aby usprawiedliwić trudności zakonu krzyżackiego w podboju Jaćwieży i Sambii, to wydaje się prawdopodobne, że kronikarz chciał w ten sposób zwrócić uwagę na duży potencjał konnicy w strukturze sił zbrojnych i sposobie walki tych ludów.

Opis Piotra z Dusburga zawarty w „Kronice Ziemi Pruskiej" znajduje potwierdzenie w innych źródłach średniowiecznych. Kroniki krzyżackie, polskie i ruskie zawierają liczne wzmianki o najazdach jaćwieskich na sąsiednie obszary. Miały one charakter szybkich wypadów łupieżczych, czasem głęboko na terytorium wroga (Kamiński 1953, 141-145). W większości musiały to być wyprawy konnego wojska, skoro „Kronika halicko-wołyńska" podaje jeden wyjątek dotyczący akcji zbrojnej Skomanda[5]. Według źródła wódz ten miał bowiem pieszo prowadzić działania zbrojne na ziemi pińskiej i innych terenach ruskich[6].

* Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, Warszawa, Polska; ORCID: 0000-0003-3754-7758; e-mail: engelmarcin@gmail.com.

1 Artykuł został napisany w ramach działań statutowych Państwowego Muzeum Archeologicznego.

2 W źródłach krzyżackich Jaćwingowie określani byli jako Sudawowie (Kamiński 1953, 25).

3 *Szlachetni Sudawowie, jak przewyższali innych szlachetnością obyczajów, tak też górowali nad innymi bogactwem i siłą. Mieli bowiem sześć tysięcy jeźdźców i prawie niezliczoną liczbę innych wojowników* (Petrus De Dusburgk 2007, III, 3).

4 *Bogata i ludna Sambia mogła wystawić cztery tysiące jeźdźców i 40 tysięcy piechoty* (Petrus De Dusburgk 2007, III, 3).

5 W historiografii zwanego Skomandem „starszym" (por. Kamiński 1953, 141, 146, 169).

6 *Skomond był czarownikiem i wróżbiarzem znamienitym. Szybki był jak zwierz. Pieszo bowiem chodząc, powojował krainę pińską i inne krainy* (*Chronica*, 270).

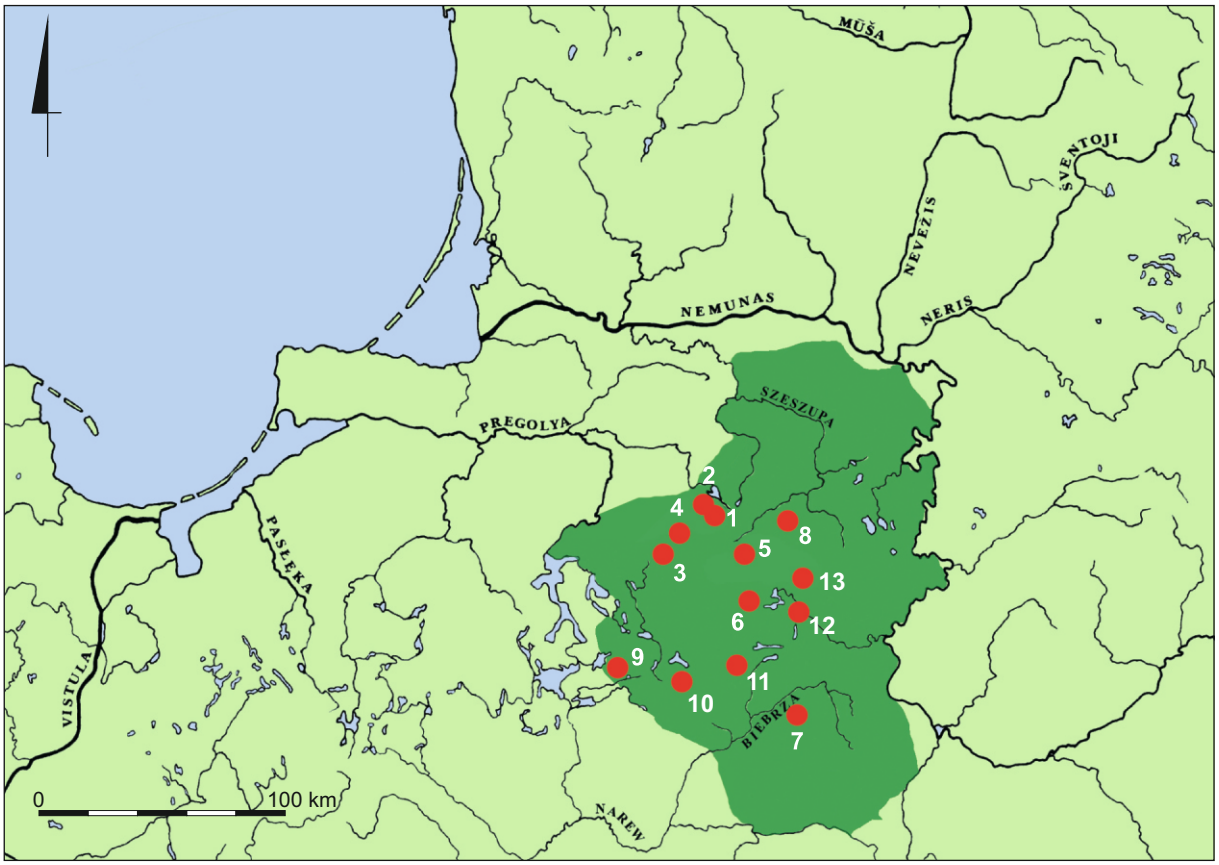

Ryc. 1. Rozmieszczenie znalezisk oporządzenia i uzbrojenia jeździeckiego na terytorium historycznej Jaćwieży: 1 – Degucie; 2 – Żytkiejmy; 3 – Stacze; 4 – Babki; 5 – Szurpiły; 6 – Krukówek; 7 – Grodzisk; 8 – Jegliniec; 9 – Skomack; 10 – Długosze; 11 – Nowiny Bargłowskie; 12 – Macharce-Tobołowo; 13 – Sejny. *Oprac. M. Engel.*

Fig. 1. Distribution of finds of horseman's equipment and weaponry in the territory of historical Yatvingia: 1 – Degucie; 2 – Żytkiejmy; 3 – Stacze; 4 – Babki; 5 – Szurpiły; 6 – Krukówek; 7 – Grodzisk; 8 – Jegliniec; 9 – Skomack; 10 – Długosze; 11 – Nowiny Bargłowskie; 12 – Macharce-Tobołowo; 13 – Sejny. *Elaborated by M. Engel*.

Taktyka wojenna polegająca na konnych rajdach w głąb terytorium wroga wymagała posiadania dużych stad koni. Wydaje się, że pozyskiwano je głównie w trakcie wypraw łupieskich. Piotr z Dusburga, opisując jedną z wypraw Jaćwingów na ziemię chełmińską, wspomina, że oprócz ludzi uprowadzili oni ze sobą konie oraz bydło (Petrus De Dusburgk 2007, III, 162). Interesujące, że terytorium historycznej Jaćwieży wydaje się nie sprzyjać hodowli koni. Jest to obszar bez otwartych, rozległych przestrzeni, zalesiony, pagórkowaty, obfity w jeziora, liczne cieki wodne, bagna i tereny podmokłe. Jednak badania palinologiczne wyraźnie wskazują, że we wczesnym średniowieczu podstawą gospodarki jaćwieskiej była hodowla zwierząt. Zanotowano dla tego okresu znaczne odlesienie terenu oraz zwiększenie areału łąk i pastwisk (Kupryjanowicz, Fiłoc 2016, 145-152).

Koń pełnił ważną rolę w obrzędowości pogrzebowej Prusów, w tym Jaćwingów. „Kronika Ziemi Pruskiej", „Descriptiones Terrarum" oraz traktat dzierzgoński podają, że możnych Prusów palono m.in. razem z końmi i bronią (Pr. Urk. 1882, nr 218; Górski 1981, 8; Petrus De Dusburgk 2007, III, 5). Piotr z Dusburga dodaje, że przed pogrzebem urządzano nawet rodzaj wyścigów konnych[7]. W traktacie dzierzgońskim kapłani pruscy, na pogrzebach pełniący rolę mediów, roztaczają przed rodziną i żałobnikami wizję zmarłego dostojnika jako wojownika jadącego na koniu (*in equo*) w lśniącej, zdobnej zbroi (*armis fulgentibus decoratum*), w orszaku innych zbrojnych (Pr. Urk. 1882, nr 218).

Informacje źródeł pisanych przez wiele lat nie mogły znaleźć potwierdzenia w archeologii. Na ziemiach historycznej Jaćwieży znaleziska oporządzenia i uzbrojenia jeździeckiego nale-

[7] Wzmianka ta przywodzi na myśl znacznie wcześniejszą informację zaczerpniętą z relacji z podróży Wulfstana, według której Estiowie w trakcie uroczystości pogrzebowych urządzali wyścigi konne o dobytek zmarłego (Wulfstan 1861, 732-734).

żały do rzadkości. Podobnie było na innych terytoriach pruskich. Wyjątkiem była Sambia, na obszarze której odkryto liczne cmentarzyska ciałopalne z grobami jeźdźców oraz pochówkami końskimi. Poza tym półwyspem obrządek pogrzebowy pozostawał nieuchwytny metodami archeologicznymi. Co prawda już w l. 70. XIX w. niemieccy badacze odkryli trzy cmentarzyska wczesnośredniowieczne w zachodniej części Jaćwieży, jednak o stanowiskach w Deguciach, pow. gołdapski (dawne Dagutschen, Kreis Goldap) (ryc. 1:1), Żytkiejmach, pow. gołdapski (dawne Szittkehmen, Kreis Goldap) (ryc. 1:2) i Staczach, pow. olecki (dawne Statzen, Kreis Oletzko) (ryc. 1:3) niewiele wiadomo. Nie zachowała się bowiem dokumentacja z tych badań oraz większość zabytków. Znane są one jedynie z lakonicznych opisów archeologów niemieckich oraz kilku szkiców i zdjęć przedstawiających wybór elementów wyposażenia grobowego, wśród nich również oporządzenia i uzbrojenia jeździeckiego (Bujack 1873, 600; 1877, 648; Tischler 1878, 276-278). W l. 20. XX w. odkryto jeszcze jedną nekropolę w Babkach/Żelazkach, pow. gołdapski (dawne Babken/Szielasken, Kreis Goldap) (ryc. 1:4), ale o tym stanowisku wiadomo tylko tyle, że były tam groby końskie (Gaerte, Toschke 1927, 297-298; Gaerte 1933, 13). Ze względu na obrządek pogrzebowy i zabytki wybitny badacz Carl Engel wiązał te cmentarzyska z kręgiem sambijsko-natangijskim, z cmentarzyskami typu „Aschenplatz"[8] (Stacze), cmentarzyskami z grobami jamowymi (Degucie, Żytkiejmy) oraz pochówkami końskimi (Babki-Żelazki) (Engel 1939, 54-55).

Dopiero w XXI w. odnotowano znaczący przyrost bazy źródłowej do opisywanej tu problematyki. Wiązało się to przede wszystkim z rozpoczęciem badań powierzchniowych i planigraficznych z użyciem wykrywaczy metali. Dzięki tym prospekcjom odkryto na osadach i grodziskach liczne przedmioty metalowe, w tym elementy oporządzenia i uzbrojenia jeździeckiego (Engel, Sobczak 2016, 16; Engel, Iwanicki, Sobczak 2018). Natrafiono także na Suwalszczyźnie na jaćwieskie cmentarzyska ciałopalne, m.in. w Szurpiłach, pow. suwalski, stan. 8a (ryc. 1:5), na którym znaleziono tego typu przedmioty (Sawicka 2011; Jończyk 2012; 2015). Jednak prawdziwy przełom nastąpił po odkryciu nekropoli w Krukówku, pow. suwalski (ryc. 1:6). Stanowisko zlokalizowano na skutek akcji policji skierowanej przeciwko grupie nielegalnych poszukiwaczy skarbów. Aresztowani przestępcy wskazali organom ścigania i archeologom miejsce, zdewastowanego już w znacznym stopniu, cmentarzyska. Policji udało się także przejąć część bogatego zbioru zrabowanych zabytków: wczesnośredniowiecznych ozdób, elementów stroju, narzędzi oraz broni i oporządzenia jeździeckiego (Engel, Siemaszko 2019).

Rozpoczęte w 2016 r. na stanowisku w Krukówku badania wykopaliskowe potwierdziły, że jest to rozległe cmentarzysko z płaskimi grobami ciałopalnymi. Oprócz niewielkich pochówków jamowych zarejestrowano rozległy obiekt (obiekt nr 1/18) w postaci płytkiej jamy wypełnionej spalenizną. W tej warstwie wydzielono osobne pochówki w postaci skupisk przepalonych kości ludzkich, fragmentów naczyń glinianych oraz licznych zabytków metalowych. Poza tymi skupiskami w warstwie znajdowały się luźno kości ludzkie oraz przedmioty z brązu i żelaza. W jamie i osobnych pochówkach znaleziono wyposażenie męskie i kobiece: broń, oporządzenie jeździeckie, narzędzia, ozdoby i elementy stroju. Większość przedmiotów była intencjonalnie zniszczona przed złożeniem do grobu: cięta lub łamana. Niektóre zabytki żelazne noszą ślady patyny ogniowej[9].

Stanowisko w Krukówku jak do tej pory zostało przebadane w niewielkim stopniu. Stwierdzono ponadto, że zostało częściowo zniszczone, zarówno przez nielegalnych detektorystów, jak i przez czynniki naturalne (erozja, korzenie drzew). Dotychczasowe wyniki prac wykopaliskowych dają już jednak podstawę do pierwszych wniosków. Na tym cmentarzysku ciałopalnym oprócz grobów jamowych z niezbyt bogatym wyposażeniem odkryto miejsce koncentracji pochówków elitarnych. Pochowani tu mężczyźni i kobiety wyróżniają się zarówno pod względem ilości, jak i jakości przedmiotów w inwentarzu grobowym. Badacze stanowiska nie mają wątpliwości, że z tego miejsca pochodzi większość nielegalnie wydobytych zabytków, częściowo przejętych przez policję. Wśród nich oraz wśród artefaktów znalezionych w trakcie wykopalisk są obecne elementy oporządzenia i uzbrojenia jeździeckiego. Cmentarzysko w Krukówku różni się pod tym względem od nekropoli w Szurpiłach, stan. 8a oraz w Niemcowiźnie, pow. suwalski, stan. 1. Na pierwszym z tych stanowisk odkryto relatywnie mało tego typu wyposażenia grobowego, na

[8] Pod tym terminem należy rozumieć wielopochówkowe rozległe jamy lub warstwy wypełnione spalenizną, przepalonymi kośćmi ludzkimi i wyposażeniem grobowym.

[9] Wspólne badania Muzeum Okręgowego w Suwałkach i Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Badania niepublikowane. Dokumentacja polowa i zabytki znajdują się w Muzeum Okręgowym w Suwałkach.

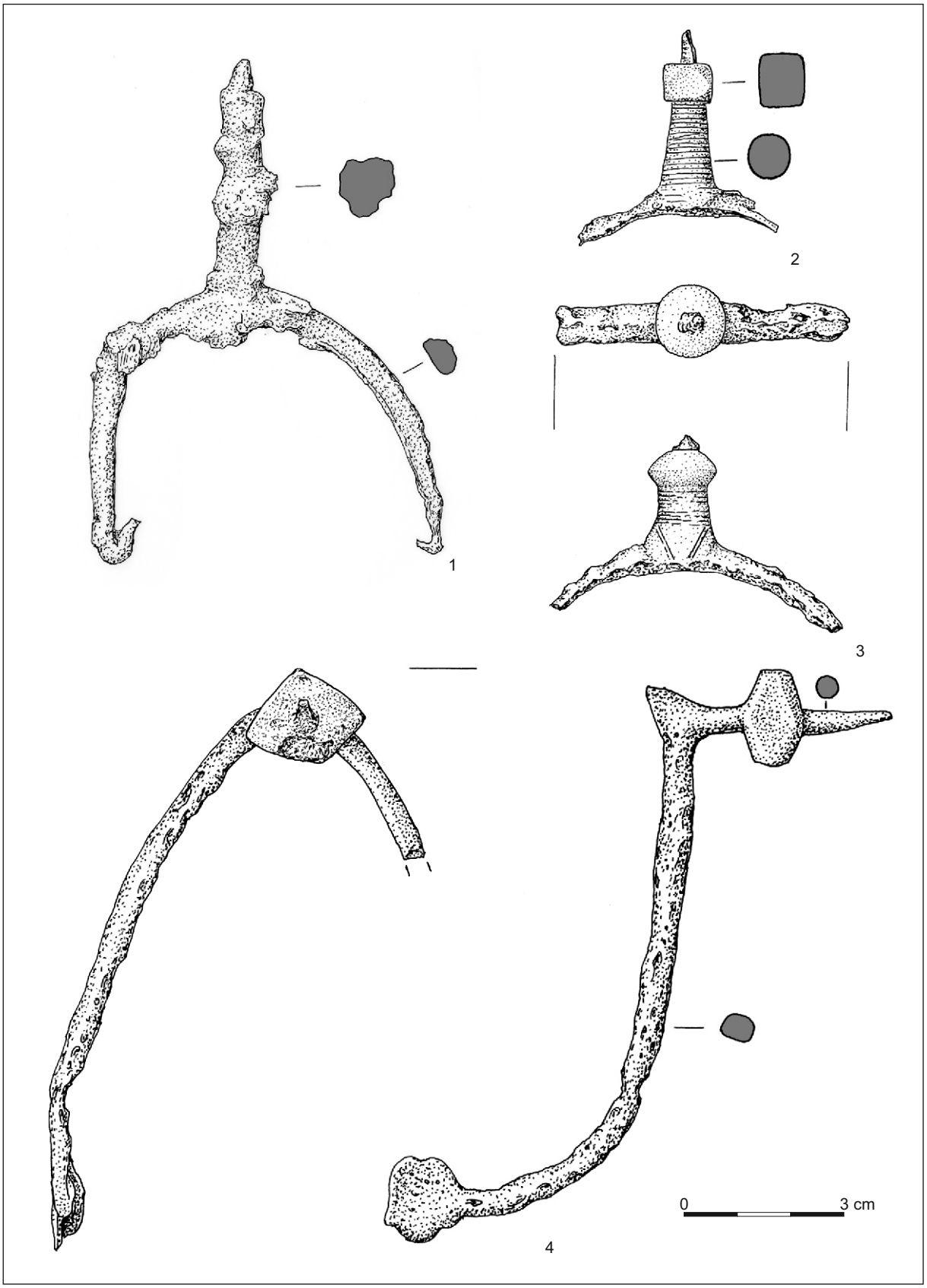

Ryc. 2. Ostrogi z osady podgrodowej w Szurpiłach, gm. Jeleniewo, stan. 4: 1-3 – typ III:2Eb wg J. Żaka i L. Maćkowiak-Kotkowskiej; 4 – typ FIID wg N. Goßlera. *Rys. B. Karch.*

Fig. 2. Spurs from the suburbium in Szurpiły, Jeleniewo commune, site 4: 1-3 – Type III:2Eb according to J. Żak and L. Maćkowiak-Kotkowska; 4 – Type FIID according to N. Goßler. *Drawing by B. Karch.*

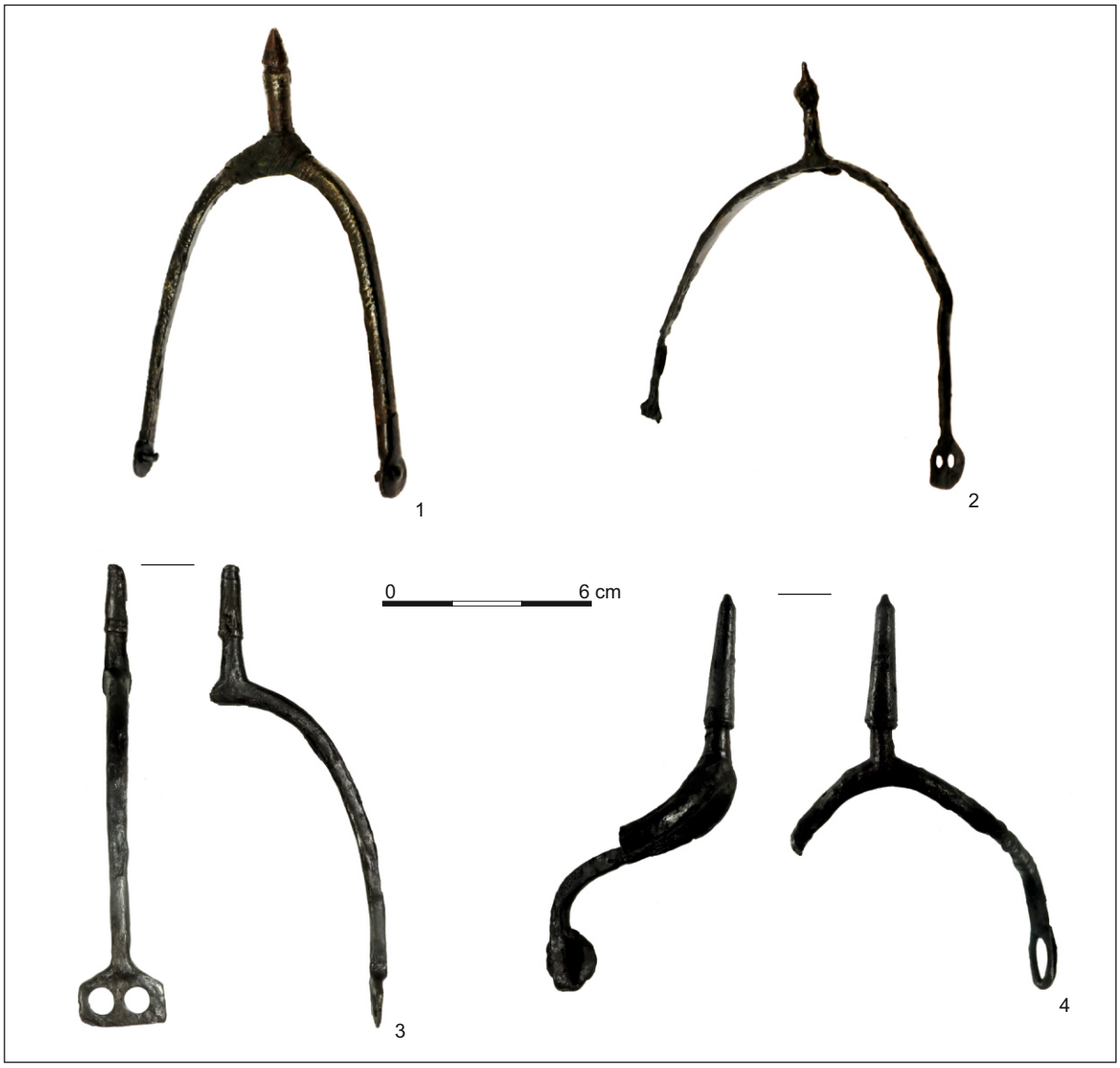

Ryc. 3. Ostrogi z cmentarzyska w Krukówku, gm. Raczki, stan. 1: 1 – typ AIc wg N. Goßlera; 2 – typ AId wg N. Goßlera; 3 – typ CIIc wg N. Goßlera; 4 – typ DIc wg N. Goßlera (1-2 – *fot. W. Arasimowicz;* 3-4 – *fot. K. Żołędziowski*).

Fig. 3. Spurs from the cemetery in Krukówek, Raczki commune, site 1: 1 – Type IAIc according to N. Goßler; 2 – Type AId according to N. Goßler; 3 – Type CIIc according to N. Goßler; 4 – Type DIc according to N. Goßler (1-2 – *photo by W. Arasimowicz;* 3-4 – *photo by K. Żołędziowski*).

drugim zaś dotychczas takich zabytków nie znaleziono (por. Jończyk 2015). Przywodzi natomiast skojarzenia z archiwalnymi stanowiskami w Deguciach, Staczach i Żytkiejmach (por. Engel 1939, 54-55).

W świetle dotychczasowym badań na stanowisku w Krukówku wydaje się być prawdziwa przytoczona wyżej opinia C. Engla na temat związków cmentarzysk jaćwieskich z nekropolami kręgu sambijsko-natangijskiego. Podobieństwo to dotyczy zarówno form pochówków, jak i inwentarza grobowego. Na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach półwyspu sambijskiego zmarłych chowano w obrządku ciałopalnym w płaskich grobach jamowych różnej wielkości i głębokości oraz w rozległych jamach ze spalenizną (nawet do 15 m. długości), które interpretowane są bądź jako pochówki zbiorowe – „Aschenplatz”, „Begräbnisplatz” – bądź jako pozostałości stosów pogrzebowych. W wyposażeniu grobowym dominuje broń i oporządzenie jeździeckie oraz ozdoby i elementy stroju. Są też jednak zasadnicze różnice pomiędzy cmentarzyskami jaćwieskimi i sambijskimi. Na tych ostatnich znaleziono bowiem liczne groby niespalonych koni, wkopanych głębiej niż pochówki ludzkie. Na stanowiskach sambijskich zdecydowanie dominują groby męskie nad kobiecymi –

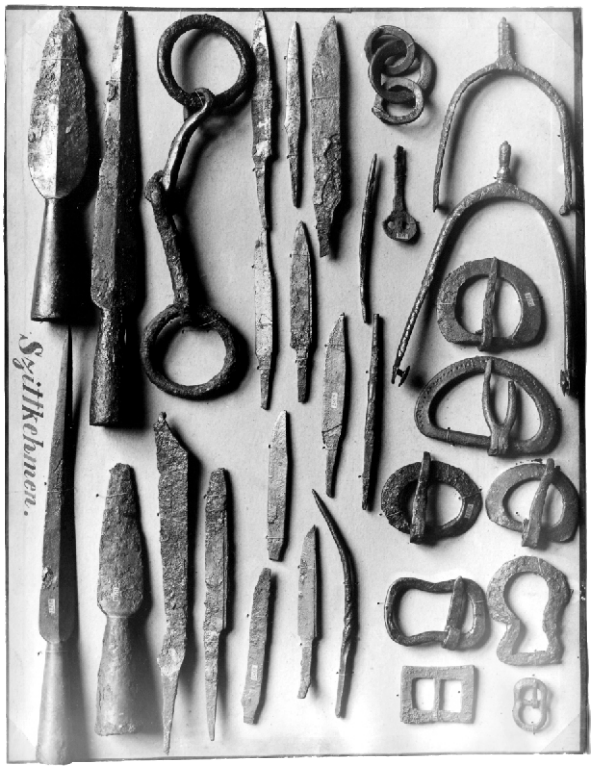

Ryc. 4. Zabytki z cmentarzyska w Żytkiejmach, gm. Dubeninki (Archiwum R. Grenza i C. Engla w Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf, Schleswig).

Fig. 4. Artefacts from the cemetery in Żytkiejmy, Dubeninki commune (Archive of R. Grenz and C. Engel in Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf, Schleswig).

dotyczy to zwłaszcza pochówków typu „Aschenplatz". Spotykane też są tu pojedyncze groby szkieletowe (Heydeck 1890; Bezzenberger 1914; Hollack 1914; Kemke 1919; Kulakov 1990, 73-81; 2004; 2007; Wróblewski 2006; 2009).

Bliskie analogie do cmentarzysk jaćwieskich można zaobserwować na terenie Litwy Środkowej (Auksztoty). Dobrym przykładem jest cmentarzysko w Marvelė (dzielnicy Kowna). Na tym stanowisku w okresie wczesnego średniowiecza jedyną formą pochówków są jamowe groby ciałopalne. Mają one formę płytkich, owalnych, często wydłużonych jam, czasami obudowanych konstrukcjami kamiennymi. Oprócz przepalonych kości i węgli drzewnych pochówki często zawierają wyposażenie w postaci intencjonalnie niszczonych ozdób, broni i przedmiotów codziennego użytku. W Marvelė zarejestrowano również groby zbiorowe w postaci rozległych, płytkich dołów ze spalenizną i skupiskami przepalonych kości oraz dużą liczbą brązowych i żelaznych przedmiotów: m.in. zapinek podkowiastych, fragmentów naszyjników, noży, kluczy, broni i elementów oporządzenia jeździeckiego. Tak jak w przypadku cmentarzysk sambijskich istotnym elementem różniącym nekropole środkowolitewskie od jaćwieskich są szkieletowe pochówki końskie (Bertašius 2005; 2009).

Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że przynajmniej niektóre różnice pomiędzy cmentarzyskami jaćwieskimi a sambijskimi i środkowolitewskimi mogą wynikać ze stanu badań – w przypadku tych pierwszych bardzo skromnego. Przykłady niektórych stanowisk z Sambii i Litwy Środkowej pokazują, że groby końskie mogą znajdować się w oddzielnych koncentracjach (por. Bertašius 2005, Plan; Pronin et al. 2006, ris. 23). W przypadku stanowiska w Krukówku pewną przesłanką za taką możliwością jest fakt wyeksplorowania przez nielegalnych poszukiwaczy skarbów dużej liczby strzemion[10], elementu typowego dla pochówków wojowników z końmi. Natomiast podczas prac wykopaliskowych nie znaleziono jak dotąd żadnego takiego przedmiotu, co może wskazywać, że na groby końskie jeszcze nie natrafiono.

Przechodząc do omówienia poszczególnych kategorii zabytków związanych z oporządzeniem jeździeckim, należy zaznaczyć, że stosunkowo niewiele z nich posiada konkretny kontekst stratygraficzny. Wiele z tych przedmiotów to znaleziska luźne lub archiwalne. W przypadku cmentarzysk w Szurpiłach i Krukówku zabytki i zespoły, w których zostały odkryte, poddane zostały dopiero wstępnym analizom. Ich wyniki mogą w najbliższym czasie ulec weryfikacji.

To co w oporządzeniu wyróżniało wojownika konnego od pieszego, to przede wszystkim ostrogi. Znaleziska tego rodzaju zabytków należą na terenie historycznej Jaćwieży do dosyć częstych. Za najwcześniejsze ostrogi na tym obszarze należy uznać egzemplarze technotypu III:2, odmiany E (pododmiany Eb) według Jana Żaka i Lidii Maćkowiak-Kotkowskiej (1988, 32-33, 57-61). Są to żelazne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza. Trzy takie zabytki znaleziono w warstwie humusu podczas badań planigraficznych osady podgrodowej w Szurpiłach, stan. 4 (ryc. 1:5). Najlepiej zachowany okaz ma krótki U-kształtny kabłąk oraz długi, profilowany bodziec[11]. Wydaje się, że pierwotnie kabłąk był dłuższy, ale uległ uszkodzeniu i został naprawiony poprzez skrócenie ramion i zagięcie

[10] Niestety, z co najmniej kilkunastu strzemion w ręce policji, a następnie do Muzeum Okręgowego w Suwałkach trafiły tylko dwa egzemplarze.
[11] Do ostrogi przylega fragment przepalonej kości.

końcówek. Bodziec ostrogi ma dwa wielościenne pierścienie umieszczone jeden w połowie długości, drugi przy zaostrzonym kolcu (ryc. 2:1). Pozostałe dwa egzemplarze zachowały się tylko fragmentarycznie. Mają urwane ramiona kabłąka. Przyporządkowanie ich do omawianego typu wynika z kształtu bodźca. Na jego długi, żelazny trzpień nałożono rodzaj kołnierza w kształcie ściętego stożka oraz pierścień, na jednym egzemplarzu kształtu dwustożkowatego, na drugim kubooktaedrycznego (ryc. 2:2-3). Aplikacje te wykonane są ze stopu miedzi. Ostroga z kubooktaedrycznym pierścieniem brązowym została znaleziona na majdanie grodziska w Grodzisku, pow. sokólski, położonego w Dolinie Biebrzy (ryc. 1:7)[12]. Ten egzemplarz jest uszkodzony, ale na jednym z ramion zachował się zaczep. Ostrogi opisywanego typu odkryto m.in. na grodzisku w Pasymiu, pow. szczycieniecki (Odoj 1968, 125-126, tabl. I:1), na grodzisku w Bogdanach, pow. braniewski (Odoj 1969, 218), na cmentarzysku w Mohovoe, obl. Kaliningrad (dawniej Wiskiauten), Rosja (von zur Mühlen 1975, 132, 209, Taf. 32:1), na cmentarzysku w Berëzovce, obl. Kaliningrad (dawniej Groß Ottenhagen) (Ibsen, Skvorcov 2005, 426-427, Abb. 27), na grodzisku w Klimach, pow. łosicki (Górska et al. 1976, 69-70, ryc. 103:b), na cmentarzysku w Birce, w środkowej Szwecji (Arbman 1943, 260, Abb. 210:21, Taf. 38:1) oraz na grodzisku w Čaplinie, vobl. Homel', Białoruś (Kukharenko 1959, 163, ris. 2). J. Żak i L. Maćkowiak-Kotkowska ostrogi tego typu wydatowali na okres od VIII/IX do IX/X w., przy czym wykorzystywanie pododmiany Eb przypada według nich głównie na drugą połowę IX w. (Żak, Maćkowiak-Kotkowska 1988, 94). Wydaje się jednak, że rozpowszechnienie tych ostróg nastąpiło nieco później. Egzemplarze z kielichowatym bodźcem znalezione w zespołach grobowych w Mokhovoe (grób męski z kurhanu bez nr.) i w Birce (komorowy grób szkieletowy nr 736) przesuwają tę chronologię do X w. (Arbman 1943, 259-261; von zur Mühlen 1975, 132). Mogły być one w użyciu nawet do początku XI w. Na takie datowanie wskazuje odkrycie podobnej ostrogi na cmentarzysku Udraj II, w górnym biegu rzeki Lugi, około 70 km na północny zachód od Novgorodu (Nowogród), obl. Velikij Novgorod, Rosja. Była ona elementem wyposażenia grobu konnego wojownika. Obok ostrogi znaleziono w nim m.in. wędzidło oraz kościaną rękojeść nahajki. Przede wszystkim jednak w skład wyposażenia zmarłego wchodził denar Ottona III (996-1006 r.) (Platonova 1998; Kotowicz 2006, 25-26).

Następna w porządku chronologicznym ostroga to egzemplarz typu AIc według Norberta Goßlera[13]. Zabytek znaleziony na cmentarzysku w Krukówku[14] to żelazna ostroga o wydłużonym, masywnym kabłąku w kształcie litery U i trójkątnym przekroju ramion (Engel, Siemaszko 2019, 304, ryc. 4). Bodziec jest stosunkowo długi, walcowaty i zakończony stożkowatym kolcem. Zaczepy mają kształt owalnych płytek z jednym nitem mocującym. Cała powierzchnia ostrogi jest ornamentowana, a dodatkowo w miejscu łączenia bodźca z kabłąkiem znajduje się zdobiona nakładka wykonana ze stopu miedzi (ryc. 3:1). Ostrogi typu AIc występują głównie na terenie zachodniej Europy, w Czechach i na Słowacji. Podobne do okazu z Krukówka zabytki datowane są na terenie Niemiec na X i XI w. (Goßler 1998, 516-517). Najbliższą terytorialnie analogią jest ostroga z pochówku zbiorowego na cmentarzysku w Marvelė ze środkowej Litwy (Bertašius 2009, 89, Taf. 86:14). Natomiast z terenu półwyspu sambijskiego pochodzą dwa egzemplarze z miejscowości nieznanych[15].

Interesujący egzemplarz ostrogi pochodzi z majdanu grodziska w Jeglińcu, pow. suwalski (Iwanowska 1991, 687). To żelazna ostroga o długim, U-kształtnym kabłąku i owalnych zaczepach na dwa duże nity (po dwa na jeden zaczep). Bodziec jest dosyć długi, odgięty od kabłąka i składa się z walcowatej szyjki i wydłużonego stożkowatego kolca zdobionego ornamentem rytym. Ze względu na brak bezpośrednich analogii trudno jest jednoznacznie przyporządkować ten okaz to konkretnego typu. Wydaje się jednak, że ze względu na formę zaczepów, kształt kabłąka i bodźca można uznać ten zabytek za ostrogę typu AIc.

Z cmentarzyska w Krukówku[16] pochodzą dwie ostrogi (prawdopodobnie para) typu AId według N. Goßlera (ryc. 3:2). To przedmioty wykonane

[12] Autor pragnie serdecznie podziękować za informacje o znalezisku Kornelii i Aleksandrowi Piaseckim z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku. Zabytek niepublikowany, odkryty podczas badań planigraficznych Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, przy współpracy z Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie.

[13] W klasyfikacji N. Goßlera dużymi literami alfabetu wyróżniono kształt kabłąka i długość bodźca, cyframi rzymskimi typ zaczepów, małymi literami alfabetu i cyframi arabskimi kształt bodźca (Goßler 1998, 506-510).

[14] Zabytek bez kontekstu. Znaleziony przez nielegalnych poszukiwaczy i przejęty przez policję znajduje się obecnie w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

[15] Prussia Sammlung, Ident. Nr PM Pr 268, PM Pr 10801.

[16] Zabytki bez kontekstu. Znalezione przez nielegalnych poszukiwaczy. Niestety, tylko jeden egzemplarz został przejęty przez policję i przekazany do zbiorów Muzeum Okręgowego w Suwałkach. Drugą ostrogę można zobaczyć jedynie w materiale fotograficznym przejętym przez policję dołączonym do ekspertyzy archeologicznej (archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach).

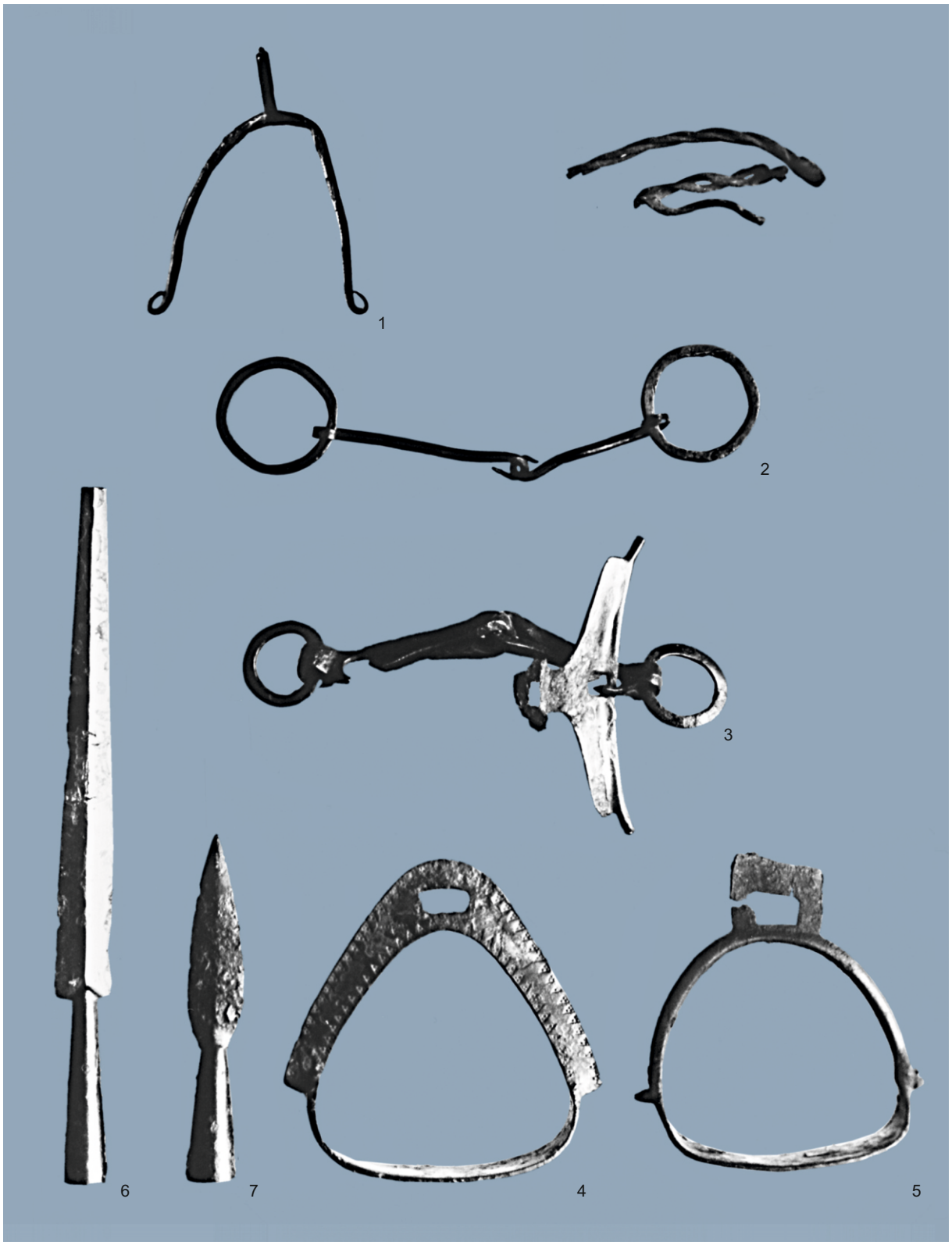

Ryc. 5. Zabytki z cmentarzyska w Deguciach, gm. Dubeninki. *Oprac. M. Engel, J. Żabko-Potopowicz* (na podstawie Archiwum R. Grenza i C. Engla w Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf, Schleswig).

Fig. 5. Artefacts from the cemetery in Degucie, Dubeninki commune. *Elaborated by M. Engel, J. Żabko-Potopowicz* (based on Archive of R. Grenz and C. Engel in Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf, Schleswig).

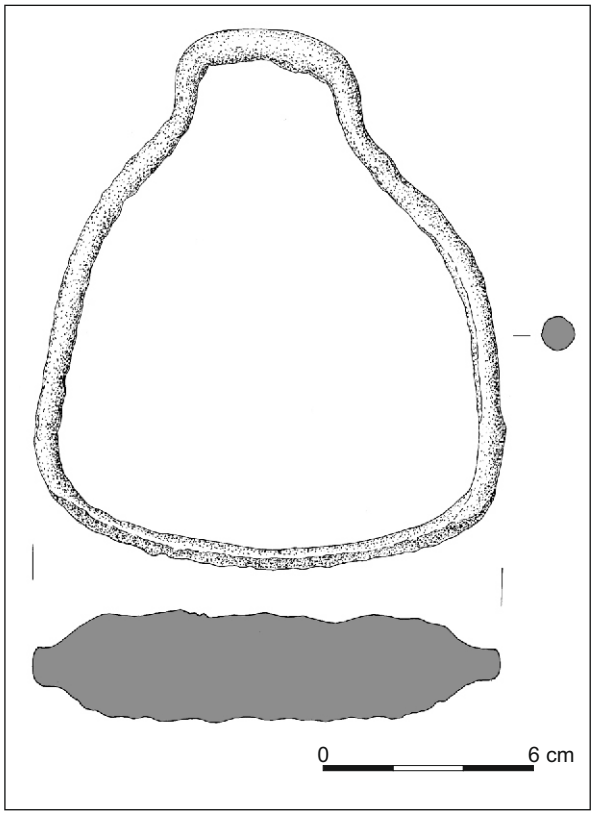

Ryc. 6. Strzemię typu DIII4 wg N. Goßlera z grodziska w Skomacku, gm. Stare Juchy, stan. 1. *Rys. B. Karch*.

Fig. 6. Stirrup from the stronghold in Skomacko, Stare Juchy commune, site 1. Type DIII4 according to N. Goßler. *Drawing by B. Karch.*

w całości z żelaza. Kabłąki tych otróg są dość cienkie i mają kształt rozszerzonej litery U. Ich bodźce, lekko odchylone od kabłąka, są stosunkowo długie i mają kształt stożka. Na bodźcach znajdują się żelazne kulki. Zaczepy są uszkodzone (Engel, Siemaszko 2019, 304, ryc. 4). Ostrogi typu AId są stosunkowo nieliczne. Występują w Europie Zachodniej, głównie w Niemczech, gdzie datowane są szeroko na koniec X – początek XIII w. (Goßler 1998, 517-518). Interesujące jest więc ich nagromadzenie na półwyspie sambijskim. Ostrogi takie pochodzą z cmentarzysk w Kovrovie, obl. Kaliningrad (grób nr Do-331, datowany na drugą połowę XI w.) (Kulakov 2007, 46-47 ris. 149:12), Mohovoe, obl. Kaliningrad (cmentarzysko „Kleine Kaup”, grób nr K36, datowany na pierwszą połowę XI w.) (Kulakov 2012, 119, 122, ris. 3:94), Vol’noe, obl. Kaliningrad (dawniej Schulstein) (Gaerte 1929, 344, Abb. 277:b), w Vetrovo, obl. Kaliningrad, Rosja (dawniej Ekritten) (Kulakov 1990, tabl. 26:2), w Osokinie, obl. Kaliningrad (dawniej Blöcken)[17] oraz w miejscowościach nieznanych[18].

Ryc. 7. Strzemiona typu CIII4 wg N. Goßlera z cmentarzyska, stan. 1 w Krukówku, gm. Raczki. *Fot. W. Arasimowicz.*

Fig. 7. Stirrups from the cemetery in Krukówko, Raczki commune, site 1. Type CIII4 according to N. Goßler. *Photo by W. Arasimowicz.*

Innym typem ostróg popularnym na Sambii a występującym również na Jaćwieży są egzemplarze typu AIf według N. Goßlera. Dwa takie okazy znane są z archiwalnego zdjęcia przedstawiającego wybrane zabytki z cmentarzyska

[17] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 7365.
[18] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 10144/3, PM Pr 10149/1.

Ryc. 8. Wędzidła typu BI wg N. Goßlera z cmentarzyska w Krukówku, gm. Raczki, stan. 1. *Fot. W. Arasimowicz.*

Fig. 8. Bits from the cemetery in Krukówko, Raczki commune, site 1. Type B1 according to N. Goßler. *Photo by W. Arasimowicz.*

w Żytkiejmach (ryc. 4). Żelazne ostrogi zachowane w całości mają długie, U-kształtne kabłąki, zdobione ornamentem rytym. Bodźce są stosunkowo długie, cylindryczne, zakończone krótkim kolcem. W jednym przypadku bodziec ma u nasady zgrubienie w kształcie pierścienia. Zaczepy ostróg są płytkowe z pojedynczymi nitami. Jak już wyżej wspomniano, ostrogi typu AIf występują na Półwyspie Sambijskim. Odkryto je na cmentarzysku w Prostornoe, obl. Kaliningrad (dawniej Seefeld)[19], w Tûlenino, obl. Kaliningrad (dawniej Viehof)[20], w Zajcevo, obl. Kaliningrad (dawniej Trentitten)[21] oraz w miejscowościach nieznanych[22]. Poza południowo-wschodnim wybrzeżem Bałtyku ostrogi tego typu znane są z terenu Niemiec, Austrii, Czech, Moraw, Polski oraz Anglii i datowane na X-XI w. (Goßler 1998, 520-522).

[19] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 19430.
[20] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 18313, PM Pr 18160, PM Pr 18161.
[21] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 441, PM Pr 442.
[22] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 10129/4, PM Pr 10142/5, PM Pr 10143/5, PM Pr 10145/1, PM Pr 10146/5, PM Pr 10149/2, PM Pr 10803.

Z badań cmentarzyska w Deguciach zachowało się zdjęcie przedstawiające cały egzemplarz ostrogi typu AIIIf. To żelazny zabytek o wysokim, U-kształtnym kabłąku z zaczepami haczykowatymi zagiętymi na zewnątrz (ryc. 5:1). Bodziec jest długi, w kształcie walca z małym kolcem na końcu. Tego typu ostrogi są niezwykle rzadkie, notowane jedynie na terenie Niemiec, gdzie datowane są na X w. (ibid., 528-529, 643)

Kolejną grupę ostróg tworzą egzemplarze o długich wygiętych, profilowanych kabłąkach i długich bodźcach. Na cmentarzysku w Krukówku znaleziono trzy takie zabytki. Pierwszy egzemplarz to żelazna ostroga typu CIIc według N. Goßlera odkryta w obiekcie 1/18[23]. Zabytek jest uszkodzony, brakuje części ramienia kabłąka z zaczepem. Kabłąk jest esowato wygięty, U-kształtny z uszkowatym zaczepem (przewleczką) i z okrągłą tarczką. Bodziec jest odgięty i składa się z krótkiej walcowatej szyjki i długiego stożkowatego kolca (ryc. 3:4). W wypełnisku obiektu nr 1/18 znaleziono jeszcze fragment ramienia z zaczepem od tej ostrogi lub od innego okazu tego typu[24]. Najbliższą analogią do opisywanej ostrogi/ostróg jest niemal identyczny egzemplarz z sambijskiego cmentarzyska w Tûlenino (grób nr 17e)[25]. Podobne zabytki, sklasyfikowane przez Anatoliâ N. Kirpičnikova jako typ IIIW4[26], występują dość licznie na terenach historycznej Rusi, gdzie datowane są na XII – pierwszą połowę XIII w. (Kirpichnikov 1973, 65-66). Spotykane są też na obszarze Polski. Analogiczne ostrogi zaliczają się tu do typu II odmiany 4. według Zofii Hilczerówny, a ich funkcjonowanie przypada na okres od drugiej połowy XII do początków XIV w. (Hilczerówna 1956, 39-41, 53-57). Drugi egzemplarz omawianej grupy to ostroga typu CIIe według N. Goßlera[27]. Ma ona V-kształtny, esowato wygięty kabłąk z uszkowatymi zaczepami (przewleczkami) i z okrągłymi tarczkami. Bodziec jest długi, odgięty i spiczasty. Ostrogi tego typu występują na cmentarzyskach sambijskich, m.in. w miejscowościach Okunevo, obl. Kaliningrad (dawne Grebieten)[28] i Bogatoe, obl. Kaliningrad (dawne Pokalkstein)[29] oraz z miejscowości nieznanych[30]. Egzemplarz typu CIIe został znaleziony także na żmudzkim cmentarzysku w Obeliai, raj. Rokiškio, Litwa (Urbanavičius, Urbanavičienė 1988, 25, pav. 31:4). Poza obszarem zachodniobałtyjskim znane są również w Europie Wschodniej jako typ IIIG4 według A. N. Kirpičnikova, datowany na XII – pierwszą połowę XIII w. (Kirpichnikov 1973, 65-66).

W obiekcie 1/18 na cmentarzysku w Krukówku znaleziono jeszcze jedną ostrogę. Zabytek jest uszkodzony – brakuje jednego ramienia kabłąka (ryc. 3:3). Ten żelazny okaz ma U-kształtny kabłąk z zaczepem w kształcie czworobocznej płytki z dwoma otworami na nity. Średniej wysokości bodziec składa się z krótkiej, walcowatej szyjki i stożkowatego kolca. Jest to egzemplarz typu DIc według N. Goßlera. Ostroga ta ma bezpośrednią analogię na cmentarzysku sambijskim w Klincovce-Irzekapinis, obl. Kaliningrad. Została ona znaleziona w grobie konnego wojownika (grób nr 45) datowanym na drugą połowę XI w. (Kulakov 1999, 233, rys. 26). Typ DIc jest licznie reprezentowany na obszarze Niemiec (zwłaszcza wschodnich), gdzie datowany jest na połowę XI – koniec XII w. Znany jest również z Polski i Czech (Goßler 1998, 535-537).

Na powierzchni osady podgrodowej w Szurpiłach, stan. 4, znaleziono uszkodzoną ostrogę (brak części ramienia z zaczepem) typu FIID według N. Goßlera (ryc. 2:4). Jest to okaz wykonany z żelaza, o profilowanym kabłąku, wygiętym łukowato z największą wydętością przy zaczepach. Bodziec ostrogi jest dosyć krótki i składa się ze stożkowatego kolca oraz nasadzonego na niego pierścienia. Zachowany zaczep ma formę uszka z owalną tarczką (ryc. 8). Zabytki tego typu na terenach bałtyjskich są rzadkością. Najbliższe terytorialnie do ostrogi z Szurpił analogiczne okazy odkryto na Łotwie (LA 1974, 304, tab. 79:1). Najwięcej analogii znajduje się zaś na obszarze Niemiec. Ostrogi typu FIID występują również m.in. na Węgrzech, w Serbii, a także w Anglii. N. Goßler egzemplarze tego typu datuje na okres od XII do początków XIV w. (Goßler 1998, 558-561). Podobną chronologię mają

[23] Badana w l. 2018-2019 centralna część obiektu interpretowana jest roboczo jako ciałopalny, wielopochówkowy grób jamowy, wstępnie datowany na XII w.
[24] Wstępna analiza wykazała, że jest to raczej część innego egzemplarza tego typu, ponieważ ułamane ramię jest dłuższe i bardziej masywne od zachowanego ramienia lepiej zachowanej ostrogi.
[25] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 18326.
[26] W typologii ostróg A. N. Kirpičnikova cyfry rzymskie oznaczają kształt ostrogi (głównie kabłąka), duże litery alfabetu kształt bodźca, a cyfry arabskie formę zaczepów.
[27] Zabytek bez kontekstu. Znaleziony przez nielegalnych poszukiwaczy i uwidoczniony jedynie na zdjęciach przejętych przez policję dołączonych do ekspertyzy archeologicznej (archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach)
[28] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 19711.
[29] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 18557.
[30] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 10099, PM Pr 10100, PM Pr 10107, PM Pr 10110, PM Pr 10113/2.

Ryc. 9. Rozdzielacze rzemieni ogłowia końskiego z cmentarzyska w Krukówku, gm. Raczki, stan. 1. *Fot. W. Arasimowicz.*

Fig. 9. Strap distributors of horse headgear from the cemetery in Krukówko, Raczki commune, site 1. *Photo by W. Arasimowicz.*

analogiczne ostrogi na obszarze dawnej Rusi, gdzie zostały sklasyfikowane jako typy IIIE4 i IVE4 według A. N. Kirpičnikova (Kirpichnikov 1973, 66).

Poza wyżej opisanymi egzemplarzami ostróg różnych typów na terenie historycznej Jaćwieży znaleziono jeszcze kilka fragmentarycznie zachowanych ostróg, których nie można jednoznacznie przyporządkować do konkretnych typów. Na powierzchni cmentarzyska w Krukówku odkryto końcówkę ramienia kabłąka z czworokątnym zaczepem płytkowym z dwoma zachowanymi nitami. Ramię zdobione jest karbowaniem, natomiast zaczep obramowany jest liniami ukośnych nacięć. Na tym samym stanowisku znaleziono ramię kabłąka z lekko profilowanym, czworokątnym zaczepem płytkowym z dwoma dużymi okrągłymi otworami na nity. Obydwa fragmenty należały prawdopodobnie do żelaznych ostróg typu AI(?) według N. Goßlera. Do tego typu zaliczyć należy też zapewne fragment ramienia kabłąka ostrogi widoczny na wspomnianym wyżej archiwalnym zdjęciu zabytków z cmentarzyska w Żytkiejmach (ryc. 4). Płytka zaczepu ma w tym przypadku kształt owalny z dwoma otworami na nity. Z cmentarzyska w Szurpiłach (stan. 8a), pochodzą dwa krótkie fragmenty ramion kabłąków żelaznych ostróg. Jeden fragment ramienia jest wygięty i zdobiony wybijanym ornamentem koncentrycznych kółek. Zachowany zaczep to czworoboczna płytka z dwoma prostokątnymi otworami. Natomiast drugi fragment ma zaczep ogniwkowy (Jończyk 2015, 238, ryc. 5:i). Na terenie szurpilskiego zespołu osadniczego odkryto jeszcze jeden fragment ostrogi. Z powierzchni osady w Szurpiłach (stan. 3b) pochodzi lekko wygięte ramię kabłąka zakończone zaczepem w kształcie małej owalnej płytki z pojedynczym otworem na nit (Engel, Sobczak 2019, tabl. I:7). Jest to prawdopodobnie fragment żelaznej ostrogi typu EI(?) według N. Goßlera, datowanego na XII w., lub typu II odmiany 3. według Z. Hilczerówny, datowanego na połowę XI – pierwszą połowę XII w. (Hilczerówna 1956, 52-53; Goßler 1998, 546-548).

Bardzo ważnym elementem oporządzenia jeździeckiego są strzemiona. Z terenów historycznej Jaćwieży znanych jest kilkanaście zabytków tego rodzaju.

Do najwcześniejszych na tym obszarze strzemion należy zaliczyć egzemplarze typu BI1b według N. Goßlera. Są to okazy o parabolicznym kształcie kabłąka, owalnego lub trójkątnego w przekroju. Zawieszki na puśliska są dość duże, wyodrębnione od kabłąka i mają kształt prostokątny. Stopki są poziome lub łukowato wygięte. Na styku ramion kabłąka i stopki znajdują się charakterystyczne zgrubienia lub guzy (Goßler

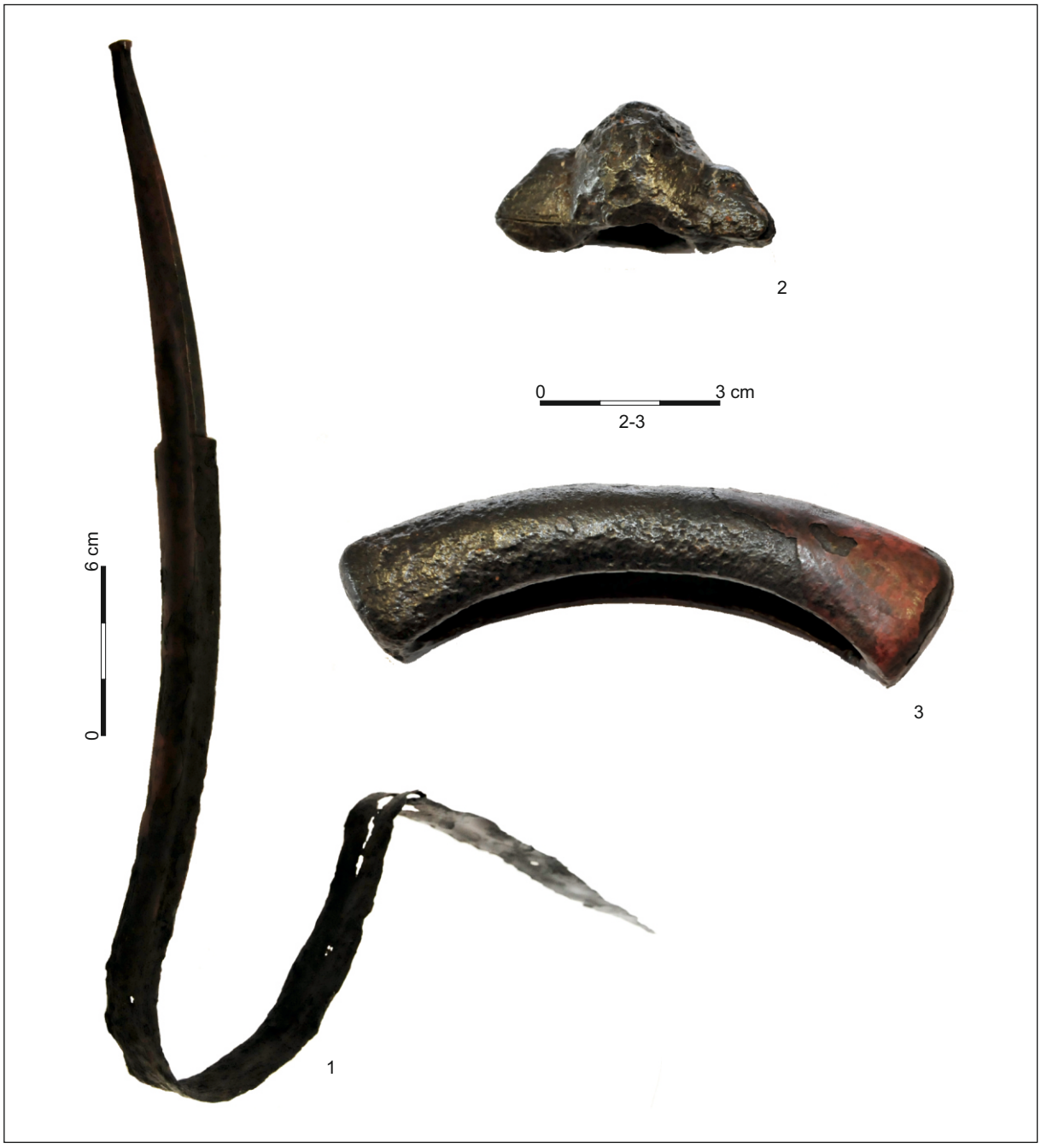

Ryc. 10. Elementy miecza typu II wg A. N. Kirpičnikova z cmentarzyska w Krukówku, gm. Raczki, stan. 1. *Fot. W. Arasimowicz.*

.

Fig. 10. Sword parts from the cemetery in Krukówko, Raczki commune, site 1. Type II according to A. N. Kirpichnikov. *Photo by W. Arasimowicz.*

2013, 120). Strzemię tego typu znane jest ze zdjęcia przedstawiającego wybór zabytków z cmentarzyska w Deguciach (ryc. 5:5). Jest to cały okaz z lekko uszkodzoną zawieszką. Stopka jest dość szeroka i lekko wygięta. Na kabłąku widoczne są dwa szpiczaste guzy. Na cmentarzysku w Krukówku znaleziono co najmniej pięć egzemplarzy opisywanego typu[31]. Są to zabytki bardzo podobne do siebie. Mają duże, prostokątne zawieszki i łukowato wygięte stopki. Na ramionach kabłąków widoczne są pierścieniowate zgrubienia. Strzemiona typu BI1b według N. Goßlera były bardzo popularne na terenie Sambii. Zostały znalezione m.in. na cmentarzyskach w miejsco-

[31] Zabytki bez kontekstu. Znalezione przez nielegalnych poszukiwaczy i utrwalone jedynie na zdjęciach przejętych przez policję dołączonych do ekspertyzy archeologicznej (archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach).

wościach zlokalizowanych na terenie obwodu kaliningradzkiego: Kostrovo (dawne Bludau), Gerojskoe (dawne Eisliethen)[32], Okunevo (dawne Grebieten), Povarovka (dawne Kirpehnen), Rovnoe (dawne Pollwitten), Holmy (dawne Popelken), Gurjevsk (dawne Trausitten), Zajcevo i Tûlenino (ibid., 139, Taf. 5:1-8) oraz Klincovka-Irzekapinis (Kulakov 1999, 213, 223, 232, 258, 262, 264, ris. 1, 10, 24, 53, 57), Kovrovo (Kulakov 2007, 53-54, 57, ris. 173:6-7, 179:7,38, 180:19, 195:7,14) i Povarovka (Pronin et al. 2006, 35, ris. 31:5). Opisywane strzemiona występują licznie także w środkowej i wschodniej Litwie, wydzielone jako typ VI (odmiana 2.) według Juozasa Antanavičiusa (1976, 74-76). Kilka egzemplarzy znaleziono m.in. na wspomnianym już cmentarzysku w Marvelė (Bertašius 2009, 60, 70-72, 74, 81, 85, 92, Taf. 14:4, 33:2-3, 37:2, 38:2-3, 147:2, 154:1, 166:3, 169:12). Na obszarze Polski odkryto jedynie kilka takich strzemion, określonych przez Witolda Świętosławskiego jako typ IIIb (Świętosławski 1990, 44-45). Kilka egzemplarzy typu BI1b według N. Goßlera pochodzi także z terenu Niemiec (Goßler 2011, 35-36). Badacz ten ustalił chronologię strzemion typu BI1b na X-XI w. (ibid., 74; 2013, 139, Abb. 4). Nieco szerzej, na X-XII w., datował je J. Antanavičius, a za nim W. Świętosławski (Antanavičius 1976, 76; Świętosławski 1990, 45).

Podobnie datowane są strzemiona typu DIII4 według N. Goßlera (Goßler 2013, 157, Abb. 4). Egzemplarze te mają zawieszki na puśliska uformowane poprzez wygięcie górnych części ramion kabłąka, kwadratowego, romboidalnego, trójkątnego lub owalnego w przekroju. Stopki są dość szerokie, poziome lub lekko wygięte. Z terenów jaćwieskich znany jest tylko jeden zabytek tego typu. Jest to strzemię znalezione w trakcie planigrafii na stokach grodziska w Skomacku, pow. ełcki, stan. 1 (Engel, Iwanicki, Sobczak 2018, 281, ryc. 7:8). Okaz ten jest cały, nieuszkodzony (ryc. 6). Kabłąk strzemienia jest owalny w przekroju, a zawieszka proporcjonalnie duża i trapezowato uformowana. Stopka jest dość szeroka i łukowato wygięta. Jedyne analogie zabytek ze Skomacka posiada na obszarze Sambii. Egzemplarze typu DIII4 reprezentowane były na cmentarzyskach w Osokinie, Kostrovie, Povarovce, Rovnoe i Tûleninie (Goßler 2013, 157, Taf. 11:9) oraz w miejscowościach nieznanych[33].

Na cmentarzysku w Krukówku nielegalni poszukiwacze znaleźli co najmniej trzy strzemiona typu CIII1 według N. Goßlera[35]. Charakteryzują się oraz brakiem wyodrębnionej zawieszki, która jest zastąpiona przez otwór na puślisko wykonany w górnej części kabłąka. Kabłąki mają kształt okrągły lub owalny ze spiczastym zakończeniem u góry. Ramiona są masywne i płaskie w przekroju. Stopki są łukowato wygięte i dość szerokie. Przy przejściu ramion kabłąka w stopkę znajdują się niewielkie występy (Goßler 2011, 37; 2013, 122). Tego rodzaju strzemiona licznie występują na terytorium Sambii. Znaleziono je m.in. na cmentarzyskach w Osokinie, Kostrovie, Vetrovie, Okunevie, Sovkhoznoe (dawn. Groß Friedrichsberg), obl. Kalinigrad, Rovnoe, Holmy, Dubrovce (dawne Regehnen), obl. Kaliningrad i w Tûleninie (Goßler 2013, 146, Taf. 7:3-6) oraz w miejscowościach nieznanych[35]. Forma ta wywodzi się od podobnych strzemion używanych najwcześniej w X w. przez koczowników na terenach Azji Środkowej i południowej Syberii. Z niewielkimi zmianami były one używane tam do XIV w., podobnie jak na terytorium zajmowanym przez Złotą Ordę. W rejon Morza Bałtyckiego, w tym do Prus i na Litwę, strzemiona typu CIII1 dotarły prawdopodobnie za pośrednictwem Rusi Kijowskiej[36] już w XI w. i używane były głównie w XII-XIII w. (ibid., 146).

Ze strzemionami typu CIII1 blisko związane są egzemplarze typu CIII2 N. Goßlera. Różnica pomiędzy wariantami polega na znacznie bardziej płaskich w wariancie 2. ramionach kabłąka oraz wyraźnie zaznaczonym przejściu pomiędzy stopką a kabłąkiem (ibidem, 123). Z obszaru Jaćwieży znane są trzy zabytki tego typu. Jeden pochodzi z cmentarzyska w Deguciach (ryc. 5:4). Jest to cały okaz, zdobiony na ramionach kabłąka obramowaniem złożonym z wybijanych trójkątów oraz motywem dwóch krzyży rozmieszczonych symetrycznie w pobliżu otworu na puślisko (Gaerte 1929, Taf. 16:c). Dwa fragmenty podobnie zdobionego (motywem trójkątów) strzemienia znaleziono na cmentarzysku w Szurpiłach, stan. 8a (Jończyk 2015, 238-239, ryc. 5:n.). Trzeci egzemplarz pochodzi z cmentarzy-

[32] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 20820.
[33] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 10087, PM Pr 1131, PM Pr 10160, PM Pr 10199/2, PM Pr 10227, PM Pr 10254/5, PM Pr 10390.
[34] Zabytki bez kontekstu. Znalezione przez nielegalnych poszukiwaczy i utrwalone jedynie na zdjęciach przejętych przez policję dołączonych do ekspertyzy archeologicznej (archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach).
[35] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 10529, PM Pr 10357, PM Pr 10092, PM Pr 10118, PM Pr 10114, PM Pr 10128, PM Pr 10200/4, PM Pr 10656, PM Pr 10405, PM Pr 10481, PM Pr 10482, PM Pr 10580, PM Pr 10607, PM Pr 10636, PM Pr 10682.
[36] A. N. Kirpičnikov strzemiona tej formy zaliczył do typu IX i datował na XI-XIII w. (Kirpichnikov 1973, 52-53).

Ryc. 11. Miecz typu VI wg A. N. Kirpičnikova z cmentarzyska w Krukówku, gm. Raczki, stan. 1. *Fot. W. Arasimowicz.*

Fig. 11. Sword from the cemetery in Krukówko, Raczki commune, site 1. Type VI according to A. N. Kirpichnikov. *Photo by W. Arasimowicz.*

ska w Krukówku[37]. Jest to cały okaz z wysoko umieszczonym przejściem pomiędzy ramionami kabłąka a stopką[38]. Podobnie jak w przypadku poprzednio opisywanego wariantu strzemiona typu

[37] Zabytek bez kontekstu. Znaleziony przez nielegalnych poszukiwaczy i utrwalony jedynie na zdjęciu przejętym przez policję dołączonym do ekspertyzy archeologicznej (archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach).
[38] Na zdjęciu policyjnym na strzemieniu nie widać ornamentu.

CIII2 były popularne na terenie Sambii. Odkryto je m.in. na cmentarzyskach w Osokinie, Kostrovie, Vetrovie, Okunevie, Sovhoznoe, Povarovce, Holmie, Tûleninie i w Kamyšince, obl. Kaliningrad (dawne Nastrehnen) (Goßler 2013, 146, Taf 8:1-2) oraz w Kovrovie (Kulakov 2007, 46, ris. 149.9a), Povarovce (Pronin et al. 2006, 47, 64, 66, ris. 77.4, 138.3, 144.4,5) i w Klincovce-Irzekapinis (Kulakov 1999, 225, 237, ris. 16, 31). Równie często występują na Litwie, głównie środkowej i zachodniej, gdzie sklasyfikowano je jako typ IX według J. Antanavičiusa (1976, 77). Strzemiona typu CIII2 wywodzą się prawdopodobnie od form koczowniczych. Na ziemiach bałtyjskich pojawiają się one już pod koniec X w., a główny okres ich użytkowania przypada na XI-XIII w. (Goßler 2013, 146-147)

Ostatnią formą strzemienia reprezentowaną na Jaćwieży są egzemplarze typu CIII4 według N. Goßlera. Zabytki takie zostały odkryte jedynie na cmentarzysku w Krukówku[39]. Są to strzemiona o kształcie zbliżonym do wydłużonego trapezu. Stopki są poziome. Na dwóch okazach widoczne są dwie wypustki wychodzące z dolnej części stopki. Wszystkie zabytki są zachowane w całości, z tym że dwa strzemiona są zdeformowane, prawdopodobnie pod wpływem wysokiej temperatury stosu pogrzebowego (ryc. 7:1-2). Typ CIII4 to forma znana na półwyspie sambijskim. Takie strzemiona znalezione zostały na cmentarzyskach w Okunevie, Povarovce, Kamyšince i Orekhovie, obl. Kaliningrad (dawne Schuditten) (ibid., 150, Taf. 9:1) oraz w Povarovce (Pronin et al. 2006, 89-90, ris. 245:3, 259:1) i miejscowościach nieznanych[40]. Datowane są tu one szeroko na X-XIII w., z tym że główny okres ich funkcjonowania miałby obejmować XI i XII w. (Goßler 2013, 150). Występują także w środkowej i zachodniej Litwie, gdzie zostały sklasyfikowane jako typ VIII (odmiana 2.) według J. Antanavičiusa. Chronologię litewskich egzemplarzy ustalono na XI – drugą połowę XIII w. (Antanavičius 1976, 76-77). Na innych obszarach ta forma strzemion spotykana jest sporadycznie. Kilka znalezisk zaliczonych do typu VIII według A. N. Kirpičnikova znanych jest z terenu Rusi, gdzie miały być w użyciu w drugiej połowie XII – XIII w. (Kirpichnikov 1973, 51-52). N. Goßler przypuszczał, że ponieważ strzemiona typu CIII4 nie mają swoich pierwowzorów w środowisku koczowniczym, to może to być forma lokalna – bałtyjska, która następnie została zapożyczona na terenach sąsiednich (Goßler 2013, 150).

Innym ważnym elementem oporządzenia jeździeckiego są wędzidła. Na terytorium jaćwieskim znajdowane są one zarówno na cmentarzyskach, jak i osadach.

Najbardziej popularnym typem wędzideł na Jaćwieży są wykonane w całości z żelaza egzemplarze dwuczęściowe z prostymi międzyzębiami (o czworobocznym przekroju) zakończonymi pierścieniami do mocowania wodzy oraz rzemieni ogłowia. Tę formę N. Goßler zaliczył do typu BI wędzideł pierścieniowych (Goßler 2011, 23). Co najmniej cztery całe zabytki oraz trzy fragmenty (jedno międzyzębie z pierścieniowatym krępulcem) tego typu znaleziono na cmentarzysku w Krukówku (ryc. 8:1-2)[41]. Jeden cały egzemplarz jest widoczny na archiwalnym zdjęciu wybranych zabytków z cmentarzyska w Deguciach (ryc. 5:2). Wędzidło typu BI utrwalone zostało także na zdjęciu zabytków z cmentarzyska w Żytkiejmach (ryc. 4). Fragmenty takich wędzideł pochodzą także z zespołu osadniczego w Szurpiłach – znaleziono je na osadzie podgrodowej (stan. 4) oraz u podnóża Góry Zamkowej (stan. 10)[42]. Taka forma wędzideł jest bardzo popularna w Europie i szeroko datowana na X-XIII, a nawet XIV w. (ibidem, 66). Na Sambii okazy typu BI występują bardzo licznie na cmentarzyskach datowanych na IX-XIV w.[43] Podobną sytuację zaobserwowano na Litwie (Varnas 1995, 249; Bertašius 2009, 19-20). Z kolei na obszarze dawnej Rusi takie wędzidła zostały sklasyfikowane jako typ IV według A. N. Kirpičnikova, a ich chronologia zamyka się w przedziale IX-XIII w. (Kirpichnikov 1973, 16-17).

---

[39] Zabytki bez kontekstu. Znalezione przez nielegalnych poszukiwaczy. Dwa strzemiona zostały przejęte przez policję i przekazane do Muzeum Okręgowego w Suwałkach. Trzeci zabytek utrwalony jedynie na zdjęciu w materiałach policyjnych dołączonym do ekspertyzy archeologicznej (archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach).

[40] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 10120, PM Pr 10048, PM Pr 10051, PM Pr 10057, PM Pr 10058, PM Pr 10059, PM Pr 10060, PM Pr 10079, PM Pr 10080, PM Pr 10086, PM Pr 10671.

[41] Jeden fragment wędzidła został znaleziony na powierzchni stanowiska podczas weryfikacji terenowej przeprowadzonej przez archeologów z Muzeum Okręgowego w Suwałkach. Pozostałe zabytki znalezione przez nielegalnych poszukiwaczy. Dwa całe wędzidła i fragment trzeciego zostały przejęte przez policję i przekazane do Muzeum Okręgowego w Suwałkach. Pozostałe zabytki można zobaczyć jedynie na zdjęciach w materiałach policyjnych dołączonych do ekspertyzy archeologicznej (archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach).

[42] Materiały niepublikowane. W zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach oraz PMA w Warszawie.

[43] Np. na cmentarzysku w Kostrovie (IX-XI w.) – Prussia Sammlung, Ident. Nr PM Pr 20302, Vetrovie (IX-XII w.) – Prussia Sammlung, Ident. Nr PM Pr 12621, Železnodorožnyj (dawne Gerdauen – X-XIII w.) – Prussia Sammlung, Ident. Nr PM Pr 12989, Okunevie (X-XIV w.) – Prussia Sammlung, Ident. Nr PM Pr 14160.

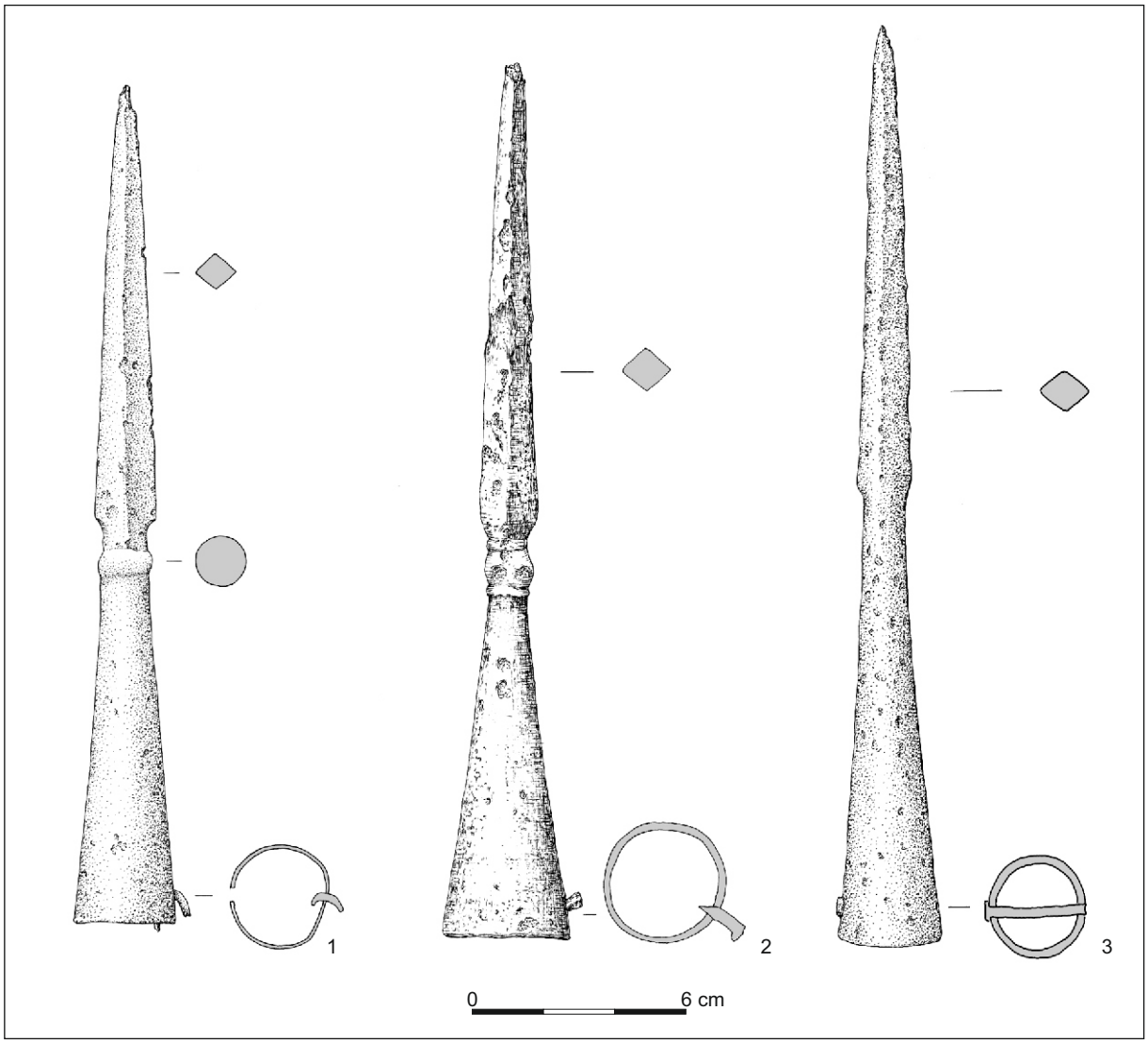

Ryc. 12. Groty włóczni typu I wg A. Nadolskiego: 1, 3 – cmentarzysko w Szurpiłach, gm. Jeleniewo, stan. 3a; 2 – stoki Góry Kościelnej w Szurpiłach, gm. Jeleniewo, stan. 5. *Rys. B. Karch.*

Fig. 12. Spearheds. Type I according to A. Nadolski: 1, 3 – cemetery in Szurpiły, Jeleniewo commune, site 3a; 2 – side of Kościelna Mountain in Szurpiły, Jeleniewo commune, site 5. *Drawing by B. Karch.*

Na terenie Jaćwieży spotykane są także wędzidła z pobocznicami. Są to egzemplarze typu B według N. Goßlera z metalowymi, zakrzywionymi wąsami (Goßler 2011, 27). Z cmentarzyska w Krukówku znane są dwa zabytki tego typu[44]. Jedno wędzidło składa się z dwóch prostych, żelaznych prętów o czworobocznym przekroju, zakończonych z jednej strony pierścieniem, a z drugiej długim, lekko wygiętym wąsem (pobocznicą) wykonanym ze stopu miedzi[45]. Drugie, zachowane fragmentarycznie, złożone jest z żelaznego pręta zakończonego małym pierścieniem i długim, lekko wygiętym żelaznym wąsem (pobocznicą). Z kolei na cmentarzysku w Deguciach znaleziono wędzidło tego typu składające się z dwóch prętów zakończonych pierścieniami i jednym zachowanym długim, lekko zakrzywionym wąsem (pobocznicą) (ryc. 5:3)[46]. Wędzidła typu B w Europie występowały w okresie od IX do XIII w. (ibidem, 69). Na terenach bałtyjskich i we wschodniej Europie egzemplarze tej formy charakteryzują się długimi, lekko wygiętymi wąsami, wykonanymi z żelaza

[44] Zabytki bez kontekstu. Znalezione przez nielegalnych poszukiwaczy. Zabytki utrwalone jedynie na zdjęciu w materiałach policyjnych dołączonym do ekspertyzy archeologicznej (archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach).
[45] Druga pobocznica i pierścień nie zachowały się.
[46] Zabytek nie zachował się. Można go zobaczyć jedynie na archiwalnym zdjęciu wybranych zabytków z cmentarzyska w Deguciach.

lub ze stopu miedzi; często są zdobione[47]. Występują one tam głównie w XI i XII w. (Kirpichnikov 1973, 16; Goßler 2011, 70).

Ostatnim elementem oporządzenia jeździeckiego rejestrowanym na terenach jaćwieskich są metalowe rozdzielacze rzemieni ogłowia końskiego. Reprezentowane są one przez siedem zabytków znalezionych na cmentarzyskach.

Dwa okucia wykonane ze stopu miedzi z cmentarzyska w Krukówku (ryc. 9:1-2)[48] oraz jeden egzemplarz żelazny z cmentarzyska w Żytkiejmach[49] reprezentują wariant II krzyżowych rozdzielaczy rzemieni według N. Goßlera. Są to okucia w kształcie równoramiennego krzyża z romboidalnymi ramionami (Goßler 2011, 52). Okazy z Krukówka mają centralnie umieszczone guzy. Wszystkie rozdzielacze mają po cztery nity do mocowania rzemieni. Wariant II rozdzielaczy krzyżowych spotykany jest na terenie Niemiec, Skandynawii, dawnej Rusi oraz na ziemiach bałtyjskich w okresie wikińskim (głównie w X w.) (Goßler 2011, 85-86). Na południowowschodnim wybrzeżu Bałtyku pozostają w użyciu jeszcze w XI/XII w. (Kulikauskienė, Rimantienė 1966, 10, 148, 150, pav. 103, 105, 171, 174). Najbliższe terytorialnie analogie do okuć jaćwieskich znane są z cmentarzysk sambijskich, m.in. z Klincsovki-Irzekapinis (Kulakov 1999, 247, ris. 42), Osokino[50], Kostrova[51], Rovnoe[52], Slavânskoe (dawne Löbertshof), obl. Kaliningrad[53] i Zajceva[54].

Lokalną bałtyjską formę krzyżowych rozdzielaczy rzemieni reprezentują dwa okucia z cmentarzyska w Krukówku (ryc. 9:3-4)[55]. Są to egzemplarze wykonane ze stopu miedzi. Mają formę czterolistnej koniczyny. Tego typu okucia są charakterystyczne dla terenów letto-litewskich i poza obszarem bałtyjskim nie występują. Interesujące, że rozdzielacze te nawiązują do zapinek w kształcie czterolistnej koniczyny znanych ze stanowisk jaćwieskich, pruskich, litewskich i łotewskich datowanych na drugą połowę XI – przełom XII/XIII w. (Shiroukhov 2011, 179-181).

Na cmentarzysku w Krukówku znaleziono jeszcze dwa rozdzielacze rzemieni ogłowia końskiego[56]. Są to okucia w kształcie okrągłej tarczki z otworem w środku, wykonane z żelaznej blaszki (ryc. 9:5-6). Mają cztery nity i są zdobione obramowaniem pojedynczej linii wybijanych guzków. Podobnie jak wyżej opisane rozdzielacze w kształcie czterolistnej koniczyny są to okucia typowe dla terenów letto-litewskich. Najbliższą analogią do egzemplarzy z Krukówka są zabytki znalezione w grobach końskich na cmentarzysku w Marvelė, datowanych na X-XI w. (Bertašius 2009, 60, 69, 77, Taf. 19:4-9, 123:7-9, 159:4-11, 170:1).

Tak jak wyselekcjonowanie z materiału zabytkowego oporządzenia jeździeckiego nie sprawia większych problemów, to wskazanie uzbrojenia konnego wojownika jest już trudniejsze. Wiąże się to z uniwersalnością broni wczesnego średniowiecza. Właściwie każda broń mogła być używana przez konnicę i piechotę. Dobrym przykładem jest tu włócznia. Na obecnym etapie badań nad cmentarzyskami jaćwieskimi brakuje także wyselekcjonowanych zespołów grobowych z wyposażeniem jeźdźców. Wyjątkiem może być wspomniany już wyżej obiekt nr 1/18 odkryty na cmentarzysku w Krukówku. W tej długiej i płytkiej jamie odkryto co najmniej kilkanaście bogatych pochówków kobiet i mężczyzn oraz prawdopodobnie resztki stosu pogrzebowego[57]. Wśród wyjątkowo licznego materiału zabytkowego były elementy uzbrojenia oraz opisane już wyżej ostrogi. Są to fragmenty mieczy oraz groty włóczni. Analogiczne współwystępowanie podobnych zabytków na cmentarzyskach sambijskich i litewskich pozwala łączyć je z konnymi wojownikami. Nieliczne znaleziska toporów na ziemiach historycznej Jaćwieży nie są związane ze stanowiskami sepulkralnymi. Ponadto tego rodzaju broń występuje bardzo rzadko w pochówkach konnych wojowników na cmentarzyskach sambijskich i środkowolitewskich. Podobna sytuacja dotyczy uzbrojenia ochronnego.

[47] Wędzidła tej formy zostały zaliczone przez A. N. Kirpičnikova do typu III (Kirpichnikov 1973, 16).
[48] Jedno z okuć zostało znalezione przez nielegalnych poszukiwaczy i przejęte przez policję. Drugi zabytek odkryto na powierzchni stanowiska podczas weryfikacji terenowej. Obydwa rozdzielacze znajdują się w Muzeum Okręgowym w Suwałkach.
[49] Zabytek zaginiony, opublikowany w artykule C. Engla (1939, 54, Abb. 7:e).
[50] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 12449.
[51] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 12468, PM Pr 12469, PM Pr 12471.
[52] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 20782.
[53] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 16157.
[54] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 308/d, PM Pr 308e.
[55] Zabytki zostały znalezione na powierzchni stanowiska podczas weryfikacji terenowej cmentarzyska. Okucia znajdują się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.
[56] Zabytki bez kontekstu. Znalezione przez nielegalnych poszukiwaczy i przejęte przez policję. Okucia znajdują się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.
[57] Eksploracja obiektu ze względu na jego wielkość i liczny materiał zabytkowy nie została jeszcze zakończona.

Broń strzelcza licznie reprezentowana na terenach jaćwieskich odkrywana jest wyłącznie na grodziskach i, rzadziej, osadach podgrodowych. Taki kontekst sugeruje, że są to raczej ślady obcych najazdów i obrony przed nimi załóg grodowych. Z tych powodów te kategorie zabytków nie zostały uwzględnione w niniejszej analizie.

Miecz należy do uzbrojenia elitarnego i z dużym prawdopodobieństwem można go łączyć z konnymi wojownikami, którzy byli, jak to wynika z informacji Piotra z Dusburga, elitą jaćwieską. Znaleziska mieczy należą na obszarze historycznej Jaćwieży do rzadkości. Całe egzemplarze tej broni odkryto tylko na cmentarzysku w Krukówku[58]. Z tego stanowiska pochodzą też elementy mieczy znalezione w obiekcie nr 1/18. Fragmenty rękojeści i trzewików pochew mieczy znaleziono także na terenie zespołu osadniczego w Szurpiłach. Z Pojezierza Ełckiego znane są również luźne znaleziska brązowych trzewików mieczy z Długoszy (dawne Langheide, Kreis Lyck), pow. ełcki (ryc. 1:10) i z Nowin Bargłowskich, pow. augustowski (ryc. 1:11) (Paulsen 1953, 123, Abb. 178; Kaczyński 1976, 483-484, ryc. 7).

Pierwszy miecz z Krukówka składa się z głowni z trzpieniem rękojeści (ryc. 10:1), głowicy (ryc. 10:2) oraz jelca (ryc. 10:3). Ten pierwszy element zachował się w dwóch częściach i jest to fragment głowni o długości 67,0 cm z trzpieniem do rękojeści (dł. – 16,5 cm) oraz fragment sztychu o długości 28,5 cm. Miejscami na głowni widoczne są ślady patyny ogniowej, a także ślady dziwerowania oraz nieczytelny już znak miecznicy. Z głowicy pierwotnie dwuczęściowej pozostała jedynie górna, trójdzielna, żelazna nakładka o szerokości 5,0 cm i wysokości 3,0 cm. Jelec, podobnie jak głowica, wykonany jest z żelaza i nosi ślady patyny ogniowej. Ma szerokość 11,5 cm, jest pusty w środku i wygięty ku sztychowi. Na głowni widoczne są ślady dziwerowania oraz nieczytelny już znak miecznicy. Miecz nosi ślady rytualnego niszczenia, jest pogięty. Opisywany zabytek najbardziej zbliżony jest do typu II według A. N. Kirpičnikova. Na terenach dawnej Rusi analogiczne miecze występowały od XI do pierwszej połowy XIII w. (Kirpichnikov 1966a, 53-54). Z tym typem prawdopodobnie należy też łączyć trójdzielną głowicę i podstawę głowicy (górny jelec) wykonane z żelaza, znalezione w obiekcie nr 1/18[59].

Drugi miecz znaleziony w Krukówku zachował się w trzech częściach (ryc. 11). Jedną z nich tworzy rękojeść z jelcem i głowicą razem z fragmentem głowni długości 27,5 cm, kolejną fragment środkowej część głowni długości 25 cm oraz sztych o długości 8,5 cm. Podobnie jak w pierwszym egzemplarzu pusty w środku jelec wykonany jest z żelaza i zagięty ku sztychowi. Okrągłą, masywną głowicę również wykonano z żelaza. Elementy miecza pokryte są miejscami patyną ogniową. Wydaje się, że podobnie jak pierwszy egzemplarz ten miecz również został rytualnie zniszczony (połamany). Opisywany zabytek wiązać należy z typem VI według A. N. Kirpičnikova. Miecze tego typu z płaską, okrągłą głowicą i szerokim, wygiętym jelcem datować można na XII w. (ibidem, 55-56). Dla terenów bałtyjskich V. Kazakevičius podobne miecze sklasyfikował jako miecze z okrągłymi głowicami. Według tego badacza miały być one używane na tych ziemiach w XII-XIII, a sporadycznie nawet w XIV w. (Kazakevičius 1996, 89-91).

Dwa z trzech odkrytych w obrębie kompleksu osadniczego w Szurpiłach elementów mieczy, w postaci fragmentu podstawy głowicy oraz żelaznego, inkrustowanego srebrem jelca[60] (Szurpiły, stan. 4), dadzą się jedynie ogólnie określić jako części mieczy przedromańskich charakterystycznych dla całego, szeroko pojętego basenu Morza Bałtyckiego w okresie wikińskim (Świątkiewicz 2002, 15-24; Strzyż 2006, 15-27). Podobnie niewiele da się powiedzieć o trzecim elemencie, tj. soczewkowatej żelaznej głowicy miecza typu A według Ewarta Oakeshotta znalezionej w Szurpiłach, stan. 3a. Należała ona do któregoś z typów mieczy romańskich, a jej datowanie zamyka się w szerokim przedziale czasowym – od końca X do połowy XII w. (Oakeshott 2000, 32, 35, 49, 50, 55, 61; Świątkiewicz 2002, 25; Strzyż 2006, 27)

Z konnicą można łączyć też niektóre typy grotów włóczni. Ze względu na brak jak dotąd z terenu Jaćwieży zespołów grobowych, które jednoznacznie można identyfikować z konnymi wojownikami, należy posiłkować się analogiami z niedalekiej Sambii. Tu bowiem występują podobne groty w pochówkach jeźdźców. Pomocna też jest funkcjonalna interpretacja konkretnych typów tego rodzaju broni.

Najlepszym tego przykładem są groty typu I według Andrzeja Nadolskiego. Mają one bardzo

[58] Zabytki bez kontekstu. Znalezione przez nielegalnych poszukiwaczy i przejęte przez policję. Okucia znajdują się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.
[59] Zabytki niepublikowane, w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.
[60] Jelec ten najbardziej przypomina element miecza typu T według J. Petersena (Petersen 1919, 150-153).

Ryc. 13. Groty włóczni typu II i III wg A. Nadolskiego: 1-3 – cmentarzysko w Krukówku, gm. Raczki, stan. 1; 4 – znalezisko luźne z miejscowości Macharce-Tobołowo, gm. Płaska. *Fot. W. Arasimowicz.*

Fig 13. Spearheads. Types II and III according to A. Nadolski: 1-3 – cemetery in Krukówko, Raczki commune, site 1; 4 – accidental find from Macharce-Tobołowo, Płaska commune. *Photo by W. Arasimowicz.*

wąskie liście w kształcie ostrosłupa i z czworograniastym lub romboidalnym przekrojem. Tuleje są zwykle masywne, szerokie u wylotu i okrągłe w przekroju (Nadolski 1954, 53-54). Jest to broń służąca do przebijania mocnych elementów uzbrojenia ochronnego (pancerzy, tarcz). A. N. Kirpičnikov, który groty te sklasyfikował jako typ V, uważa, że od początku swojego funkcjonowania były one związane z uzbrojeniem kawalerii (Kirpichnikov 1966b, 15-17). Na ziemiach jaćwieskich wszystkie egzemplarze tej broni pochodzą z terenu szurpilskiego zespołu osadniczego. Trzy zabytki znalezione zostały na cmentarzysku w Szurpiłach, stan. 3a (ryc. 12:1,3)[61], a jeden na stokach Góry Kościelnej w Szurpiłach, stan. 5 (ryc. 12:2)[62]. Interesujące, że aż trzy groty z tego zbioru reprezentują wariant z charakterystycznym pierścieniem w miejscu przejścia liścia w tuleję (ryc. 12:1-2)[63] (podtyp Ib według Gerarda Wilke). Taka broń jest bowiem niezwykle rzadka. Z terenu Polski znane są tylko dwa groty tego wariantu, znalezione na dnie jeziora Lednickiego, w reliktach mostu zachodniego (stan. 3a) przy Ostrowie Lednickim (Sankiewicz 2018, kat. 2, 5; Wilke 2018, 52). Na obszarze Rusi, pomimo wysokiej frekwencji grotów typu I, wariant z pierścieniem stanowi znikomy procent ich ogólnej liczby. Należy tu przede wszystkim wymienić grot z kurhanu nr 677 z cmentarzyska w Kabanskoe, obl. Âroslavl’, Rosja oraz grot z grodziska w Lukoml’u, vobl. Vitsebsk (Kirpichnikov 1966b, 15-17, 86, tabl. 9:12; Shtykhaŭ 2000, ris. 45:14). Na ziemiach bałtyjskich grot typu Ib odkryto na cmentarzysku w Koknese, Kokneses nov., na Łotwie. Razem z toporem typu Vb według A. Nadolskiego wchodził on w skład wyposażenia grobu ciałopalnego nr 68 (Žeiere 2002, 206, 221, att. 11:7,21). Egzemplarze z pierścieniem pochodzą także z grobu nr 76[64] w Melašiai, Klaipėdos raj. (dawne Ramutten-Jahn) i z grobu nr 336 (196) w Laiviai, raj. Kretingos na zachodniej Litwie (Kulikauskienė, Rimantienė 1966, 147, pav 59; Volkaitė-Kulikauskienė 1970, 232, 234, pav. 44:1; Gintautaitė-Butėnienė, Butėnas 2002, 28-29, 111, pav. 18:3) oraz z grodziska w Wilnie (Volkaitė-Kulikauskienė 1970, 234-235, pav. 44.2).

Znacznie więcej odnotowano znalezisk grotów bez pierścienia (ryc. 12:3) (podtyp Ia według G. Wilke). Jak już wyżej wspomniano, licznie występują one na ziemiach dawnej Rusi. Kilka egzemplarzy znaleziono także na terenie Polski (Wilke 2018, 51-52). Jednak zdecydowanie najwięcej grotów podtypu Ia pochodzi z terenu półwyspu sambijskiego. Zostały one znalezione na cmentarzyskach w Tûlenino[65], Osokinie[66], Holmie[67], Kostrovie[68], Vetrovie[69], Mohovoe[70], Zajcevie[71], Gerojskoe[72] oraz w Klincovce-Irzekapinis (Kulakov 1999, 219, ris. 9). W zdecydowanej większości groty te wchodziły w skład wyposażenia grobów konnych wojowników, oprócz nich znaleziono bowiem w pochówkach m.in. ostrogi, strzemiona i wędzidła. W grobie nr 75 na cmentarzysku w Tûlenino grot typu Ia odkryto razem ze strzemieniem typu BI1b według N. Goßlera[73]. Na cmentarzysku II w Zajcevie, w grobie nr 9, egzemplarz tej broni znajdował się razem ze strzemieniem typu DIII[74]. Z kolei w grobie nr 4a w Mohovoe oprócz grotu w skład inwentarza wchodziły m.in. fragmenty strzemion oraz wędzideł[75]. W kilku przypadkach deponowano w grobach kilka grotów typu Ia. Dobrym przykładem takiego zespołu jest grób nr 165 na cmentarzysku w Tûlenino. Razem z dwoma ostrogami typu AIF, jedną ostrogą typu AI według N. Goßlera oraz fragmentami wędzidła znaleziono tu trzy egzemplarze takich grotów[76]. Podobnie na cmentarzysku w Klincovce-Irzekapinis trzy okazy typu Ia[77] zdeponowano

---

61 Jeden grot odkryto w obiekcie nr 10 jako jedyny element wyposażenia jamy interpretowanej jako pochówek symboliczny. Dwa pozostałe zabytki znaleziono podczas badań planigraficznych na powierzchni stanowiska (Engel, Sobczak 2015, 139, 143, 146, ryc. 7:2, 11:1; Engel et al. 2018, 285, ryc. 10:4).

62 Zabytek bez kontekstu odkryty podczas badań planigraficznych na powierzchni stanowiska (Engel, Sobczak 2015, 146, ryc. 2:7).

63 Dwa groty z Szurpił, stan. 3a oraz grot z Szurpił, stan. 5.

64 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 7425/58/1.

65 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 17467, PM Pr 17472, PM Pr 18157, PM Pr 18171, PM Pr 18225, PM Pr 10844.

66 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 7397, PM Pr 21154.

67 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 17104.

68 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 20310.

69 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 20326.

70 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 20443.

71 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 20467, PM Pr 20475.

72 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 12520.

73 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 17467, PM Pr 18332.

74 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 20475, PM Pr 20485.

75 Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 20443, PM Pr 20436, PM Pr 20440, PM Pr 20442, PM Pr 20438, PM Pr 20441.

76 Oprócz tych zabytków w grobie nr 165 odkryto m.in. fragmenty miecza oraz pięciu grotów włóczni innych typów – Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 18153-18172.

77 W grobie nr 12 oprócz grotów typu Ia znaleziono jeszcze trzy egzemplarze innych typów.

Ryc. 14. Groty z trzpieniem: 1-2 – cmentarzysko w Krukówku, gm. Raczki, stan. 1; 3 – osada podgrodowa w Szurpiłach, gm. Jeleniewo, stan. 4 (1-2 – *fot. W. Arasimowicz;* 3 – *fot. M. Engel*).

Fig 14. Spearheads with tangs: 1-2 – cemetery in Krukówko, Raczki commune, site 1; 3 – suburbium in Szurpiły, Jeleniewo commune, site 4. (1-2 – *photo by W. Arasimowicz;* 3 – *photo by M. Engel*).

w grobie nr 12 razem z m.in. parą strzemion, ostrogą oraz wędzidłem typu B (ibidem, 219, ris. 9).

Groty typu I na terenach wschodniej Europy funkcjonowały od IX do XIII w. Mają swoje pierwowzory w podobnych formach koczowniczych z VIII-IX w. (Kirpichnikov 1966b, 15-17; Wilke 2018, 51-52). Wariant z pierścieniem znaleziono w Esztergom na Węgrzech w pochówku konnego wojownika madziarskiego z X w. (Révész 2001, 249). Do tego okresu można odnosić także grot bez pierścienia z grobu nr 735 z cmentarzyska w Birce w środkowej Szwecji, w którym obok jeźdźca pochowano również konia (Arbman 1943, 256-259, Abb. 208, 209). Egzemplarze bałtyjskie pochodzą z zespołów grobowych datowanych na X-XI w. Podobną chronologię mają groty typu I z terenu Polski (Nadolski 1954, 54; Wilke 2018, 51-52).

Z konnymi wojownikami można też łączyć przynajmniej niektóre groty włóczni typu II według A. Nadolskiego. Są to egzemplarze o długim, smukłym liściu podwójnie daszkowatym, u dołu wyraźnie rozszerzającym się ku tulei (Nadolski 1954, 54; Wilke 2018, 53). Na terenie historycznej Jaćwieży odkryto pięć egzemplarzy tego typu. Dwa z nich zostały znalezione na cmentarzysku w Krukówku[78]. Są to groty długie: dłuższy okaz mierzy 37,5 cm, krótszy – 36,0 cm (ryc. 13:1-2). Ich tuleje są długie (około połowy długości całego grotu) i okrągłe w przekroju. Zabytki noszą ślady patyny ogniowej (Engel, Siemaszko 2019, 303, ryc. 3). Kolejne dwa groty typu II odkryto na cmentarzysku w Żytkiejmach (Engel 1935, Taf. 78; 1939, 53, Abb. 8:a-b). Są to egzemplarze nieco krótsze od zabytków z Krukówka i mierzą odpowiednio 21,0-22,0 cm i 23,0-24,0 cm (ryc. 4). Ich tuleje są masywne, wyraźnie rozszerzające się ku wylotowi. Na zdjęciu wybranych zabytków z cmentarzyska w Deguciach widoczny jest grot typu II (*Grenz-Archive*: Rominten /Dagutschen/). Jest to okaz o długości około 33,0-34,0 cm, długim, wąskim liściu (ułamanym na końcu) i średniej długości masywnej tulei (ryc. 5:6).

Groty typu II nawiązują stylistycznie do grotów typu I według Jana Petersena z okresu wikińskiego (Petersen 1919, 31). W Skandynawii występują dość powszechnie, m.in. na Gotlandii (Thunmark-Nylén 2006, 302-303). Na wschodzie Europy podobna broń (typ IIIb według A. N. Kirpičnikova) jest w użyciu głównie od XI do XIII w., przy czym najdłuższe egzemplarze stosowane były w XII-XIII w. (Kirpichnikov 1966b, 14). Na ziemiach polskich groty typu II datowane są głównie na XI w., ale spotykane są także w zespołach z XII-XIII w. (Nadolski 1954, 54; Wilke 2018, 54). Liczne zabytki tego typu pochodzą z cmentarzysk sambijskich z X-XII w., m.in. z pochówków jeźdźców. Jeden egzemplarz znaleziony został we wspomnianym już wyżej grobie nr 165 na cmentarzysku w Tûlenino[79]. W Zajcevie grot typu II odkryto w grobie nr 13 razem z parą strzemion typu AII według N. Goßlera[80]. Pochówki te można datować na X-XI w.

Zbliżone kształtem i rozmiarami do grotów typu II są egzemplarze typu III według A. Nadolskiego. Są to groty o długich, dość wąskich

[78] Zabytki bez kontekstu. Znalezione przez nielegalnych poszukiwaczy i przejęte przez policję. Groty znajdują się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.
[79] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 18158.
[80] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 20459, 20486, 20489.

liściach w kształcie deltoidu, którego krótsze boki zwrócone są ku tulei (Nadolski 1954, 54; Wilke 2018, 54). Z terenu Jaćwieży pochodzą cztery egzemplarze tej formy broni. Grot typu III został znaleziony na cmentarzysku w Krukówku. Jest to masywny okaz o długości 34,0 cm (ryc. 13:3). Długi, wyraźnie rozszerzający się w dolnej części liść ma podwójnie daszkowaty przekrój. Tuleja jest stosunkowo długa, sześciokątna, szeroka u wylotu. Zabytek nosi ślady patyny ogniowej (Engel, Siemaszko 2019, 303-304, ryc. 3). Bardzo podobny egzemplarz znaleziono luźno na terenie w pobliżu miejscowości Macharce-Tobołowo, pow. augustowski (ryc. 1:12)[81]. Jest to masywny grot o długości 35,0 cm (ryc. 13:4). Liść jest długi i ma podwójnie daszkowaty przekrój. Tuleja jest sześciokątna, ale w odróżnieniu od okazu z Krukówka stosunkowo krótka. Trzeci grot typu III widoczny jest na zdjęciu wybranych zabytków z cmentarzyska w Staczach. Jest to egzemplarz dość smukły o długości 32,0 cm. Liść jest długi i lekko zagięty. Zwraca uwagę bardzo długa i wąska tuleja o okrągłym przekroju (*Grenz-Archive*: Staatzen). Czwarty grot typu III został odkryty przypadkowo w Sejnach, pow. loco, podczas regulacji rzeki Marychy (ryc. 1:13). Zabytek ma 29,0 cm długości. Jego liść jest długi i ma podwójnie daszkowaty przekrój. Dość długa tuleja grotu ma okrągły przekrój (Lenarczyk 1991, 481-483).

Podobnie jak w przypadku typu II groty typu III mają swoje pierwowzory w Skandynawii. Mają one bowiem wyraźne nawiązania stylistyczne do grotów typów K i M według J. Petersena (1919, 31-33, 35). Występują one m.in. na terenie Gotlandii (Thunmark-Nylén 2006, 302-303). Groty typu III, dość często inkrustowane, znane są z całego obszaru, szeroko rozumianego, basenu Morza Bałtyckiego zarówno w okresie wikińskim, jak i później, w XI-XII w. (Wilke 2018, 55-62). Na terenie centralnej i północnej Rusi podobne formy zostały wydzielone przez A. N. Kirpičnikova jako typ III i IIIa. Funkcjonowały tam w szerokich ramach od IX do XIII w. (Kirpichnikov 1966b, 12-14). Groty typu III według A. Nadolskiego licznie występują także na ziemiach bałtyjskich. Na cmentarzyskach sambijskich znajdowane były m.in. w pochówkach konnych wojowników. Grot taki wchodził w skład wyposażenia wspomnianego już kilkukrotnie grobu nr 165 w Tûlenino[82]. Na tym samym cmentarzysku w grobie nr 35 jeden egzemplarz tej broni występował m.in. razem z ostrogą typu AIId według N. Goßlera, wędzidłem z pobocznicami typu B według N. Goßlera oraz strzemieniem typu CIII2 według N. Goßlera[83]. W przypadku cmentarzyska w Klincovce-Irzekapinis groty typu III zostały znalezione w kilkunastu zespołach grobowych z wyposażeniem jeździeckim[84].

Ostatnim rodzajem broni omawianym w tym artykule są groty z trzpieniem. Na terenie historycznej Jaćwieży występują okazy o asymetrycznym, krótkim liściu z jednym zadziorem i długim trzpieniem. Trzy zabytki pochodzą z cmentarzyska w Krukówku. Niestety, tylko jeden z nich posiada kontekst stratygraficzny. Został znaleziony w jednym z pochówków (ob. 1/19) wchodzących w skład rozległego obiektu nr 1/18. Jest to bardzo dobrze zachowany grot ze śladami patyny ogniowej (ryc. 14:1). Ma 21,0 cm długości. Liść posiada wyraźny zadzior. Długi trzpień jest na końcu zagięty pod kątem prostym[85]. Drugi egzemplarz z Krukówka ma podobną długość (20,0 cm), ale jest uszkodzony, ma ułamaną końcówkę trzpienia[86]. Brakuje też końcówki zadziora (ryc. 14:2). Trzeci grot jest znacznie krótszy od pozostałych – ma 15,0 cm[87]. Jest to okaz dobrze zachowany ze śladami patyny ogniowej. Na liściu widoczny jest wyraźny zadzior. Trzpień nie jest zagięty. Wszystkie trzy egzemplarze z Krukówka mają tordowany odcinek pomiędzy ostrzem a trzpieniem. Tym elementem różnią się od grotu znalezionego na powierzchni osady podgrodowej w Szurpiłach, stan. 4[88]. Odcinek pomiędzy liściem a trzpieniem nie jest tordowany i ma owalny przekrój. Okaz ten ma 18 cm długości (ryc. 14:3). Liść posiada nieznacznie ułamany zadzior. Trzpień jest długi i na końcu zagięty pod kątem prostym.

Asymetryczne groty na długim trzpieniu to broń charakterystyczna dla obszarów basenu Morza Bałtyckiego, zwłaszcza jego wschodnich wybrzeży (Thunmark-Nylén 2006, 303). Nie można

[81] Zabytek przekazany przez przypadkowego znalazcę do Muzeum Okręgowego w Suwałkach.
[82] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 18169.
[83] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 18378, 18376, 18371, 18369.
[84] Wystąpiły m.in. w grobach nr 11, 12, 15 i 36 (Kulakov 1999, 214, 219, 221, 229, ris. 2, 8-9, 11, 20).
[85] Zabytek niepublikowany, w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.
[86] Zabytek bez kontekstu. Znaleziony przez nielegalnych poszukiwaczy i odzyskany przez policję. Obecnie znajduje się w Muzeum Okręgowym w Suwałkach.
[87] Zabytek bez kontekstu. Znaleziony przez nielegalnych poszukiwaczy. Można go zobaczyć jedynie na zdjęciach przejętych przez policję dołączonych do ekspertyzy archeologicznej (archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach).
[88] Zabytek znajduje się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

wykluczyć, że powstały one na skutek ewolucji grotów z symetrycznym ostrzem występujących w okresie wikińskim (głównie w IX-X w.) i sklasyfikowanych przez J. Petersena jako typ L (Petersen 1919, 33-34). Broń tego rodzaju poza Skandynawią spotykana jest na ziemiach zajmowanych przez plemiona fińskie i bałtyjskie. Współwystępuje ona tam z egzemplarzami o asymetrycznych liściach z zadziorami. Lena Thunmark-Nylén gotlandzkie groty z trzpieniem zaliczyła do typu 4., wydzielając odmianę „a" – z symetrycznymi ostrzami – datowaną na IX-X w. i odmianę „b" – z asymetrycznymi ostrzami – występującą od końca X do końca XII w. (Thunmark-Nylén 2006, 302-303). Podobną sytuację zaobserwowano na wschodnim wybrzeżu Bałtyku. Na ziemiach bałtyjskich groty obu odmian występują w grobach konnych wojowników. Szczególnie licznie obserwowane są na Sambii. Z tego półwyspu pochodzą najbliższe analogie do jaćwieskich grotów z asymetrycznymi liśćmi i zadziorami. Uszkodzony egzemplarz z tordowanym odcinkiem pomiędzy ostrzem a trzpieniem oraz okaz bez tordowania znalezione zostały we wspomnianym już wyżej grobie nr 35 w Tûlenino[89]. Na tym samym cmentarzysku grot z tordowaniem i z zachowanym zadziorem odkryto w grobie nr 20 razem z wędzidłem z pobocznicami typu B według N. Goßlera[90]. Egzemplarz z tordowaniem i zagiętym trzpieniem wystąpił z podobnym wędzidłem oraz z parą strzemion typu CIII2 według N. Goßlera w grobie nr XXXV na cmentarzysku w Povarovce (Pronin et al. 2006, 65-66, ris. 144:3-6).

Powyższy przegląd oporządzenia i uzbrojenia jeździeckiego z obszaru Jaćwieży nie wyczerpuje tematu i należy go traktować jako zapowiedź dalszych, bardziej pogłębionych studiów. Nie zostały omówione np. wszystkie typy broni drzewcowej występujące na tym terenie. W niniejszym artykule uwzględniono jedynie te groty, które są w literaturze interpretowane jako broń jeźdźców lub te, które mają liczne analogie w pochówkach konnych wojowników.

Podsumowując powyższe rozważania na temat archeologicznych śladów obecności konnych wojowników na ziemiach jaćwieskich, trzeba jeszcze raz zaznaczyć, że w porównaniu z sytuacją obserwowaną na Sambii czy środkowej Litwie dysponujemy jeszcze niewielką wiedzą. Tym niemniej wydaje się, że te ślady są na tyle wyraźne, że można pokusić się o próbę krótkiego opisu etapów rozwoju uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego na Jaćwieży.

Pojawienie się na tych ziemiach elitarnych grup jeźdźców zbiega się w czasie z pierwszymi śladami osadnictwa wczesnośredniowiecznego. W okresie od schyłku IX do połowy XI w. tereny północno-wschodniej Polski stały się integralną częścią nadbałtyckiej wspólnoty kulturowej, w której decydującą rolę odgrywał czynnik skandynawski. Penetracja ziem pruskich przez wojownicze i przedsiębiorcze elity normańskie i będące pod ich wpływem grupy z terenów letto-litewskich doprowadziła do powstania tu nowych struktur osadniczych. Dochodzi do wykształcenia się silnych centrów osadniczych opartych na budownictwie grodowym i różnej wielkości, często ufortyfikowanych osadach podgrodowych, którym towarzyszyła sieć niewielkich wsi, jedno- i kilkudworczych osiedli (Engel 2015, 19-23). Jeden z najstarszych i zarazem największych tego typu ośrodków znajdował się w Szurpiłach. Powstał on na przełomie IX i X w. (Engel, Okulicz-Kozaryn, Sobczak 2009, 528). Wśród pierwszych osadników mogli być też konni wojownicy. Śladem po ich pobycie w Szurpiłach są trzy ostrogi typu III:2Eb według J. Żaka i L. Maćkowiak-Kotkowskiej znalezione na terenie rozległej osady podgrodowej. Z tym okresem można też ostrożnie łączyć elementy rękojeści mieczy przedromańskich pochodzące z tego stanowiska. W ciągu X stulecia, prawdopodobnie w jego drugiej połowie, pojawiają się na Jaćwieży pierwsze pochówki jeźdźców. Świadczy o tym znalezisko ostrogi AIIIf według N. Goßlera z cmentarzyska w Deguciach. Z późnym okresem wikińskim wiązać należy także elementy oporządzenia jeździeckiego takie jak: ostrogi typu AIc, AIf oraz być może AId, strzemiona typu BI1b, DIII4, rozdzielacze rzemieni ogłowia końskiego wariantu II oraz być może niektóre wędzidła typu BI (wszystkie według N. Goßlera). W tym czasie konni wojownicy posługiwali się m.in. bronią drzewcową z grotami typu I oraz być może typu II i III według A. Nadolskiego. Na tym pierwszym etapie historii jaćwieskiej jazdy widać w jej uzbrojeniu i oporządzeniu wpływy płynące z terenów dzisiejszych Niemiec, Polski oraz Skandynawii. Pojawiają się też, zapewne za pośrednictwem ruskim, pierwsze oddziaływania kultur stepowych. Od samego początku zaznaczają się związki z konnymi wojownikami z Półwyspu Sambijskiego i środkowej Litwy. Na ziemiach bałtyjskich w późnym okresie wikińskim rozpoczyna się produkcja lokalnych form, takich jak strzemiona typu DIII4 według N. Goßlera oraz rozdzielacze rzemieni ogłowia końskiego w kształcie okrągłej tarczki z otworem w środku.

[89] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 18372, 18373.
[90] Prussia-Sammlung, Ident. Nr PM Pr 18084, 18081.

Drugi etap rozwoju oporządzenia i uzbrojenia jeździeckiego zbiega się w czasie z drugą fazą osadnictwa wczesnośredniowiecznego na ziemiach historycznej Jaćwieży. Po przejściowym kryzysie, który miał miejsce około połowy XI w., prawdopodobnie na skutek walk z Rusią, można zaobserwować kontynuację zasiedlenia ekumen objętych osadnictwem okresu wikińskiego. Większa część powstałych wówczas ośrodków grodowych przeżywa w okresie od schyłku XI do XIII w. dalszy rozwój, prowadzący do rozbudowy lokalnych systemów osadniczych, w tym przede wszystkim systemów obronnych (Engel 2015, 23-26). Przynajmniej niektóre założone w późnym okresie wikińskim cmentarze nadal są użytkowane. W wyposażeniu grobowym wyraźnie obecne są elementy oporządzenia i broni konnych wojowników. Z tym etapem należy wiązać znaleziska ostróg typu DIc, CIIc, CIIe, FIId oraz być może AId, strzemion typu CIII1, CIII2, CIII4, wędzidła z pobocznicami typu B (wszystkie według N. Goßlera) oraz rozdzielacze rzemieni ogłowia końskiego w kształcie czterolistnej koniczyny. Jaćwiescy jeźdźcy używali w tym czasie mieczy typu II i VI według A. N. Kirpičnikova i broni drzewcowej z grotami typu 4a według L. Thunmark-Nylén oraz co najmniej niektórych grotów typu II i III według A. Nadolskiego. Na tym etapie rozwoju konnicy wyraźnie już zaznaczają się oddziaływania ruskie i koczownicze, przede wszystkim widoczne w ostrogach i strzemionach. Nadal istotne są także wpływy zachodnioeuropejskie. Jednak najwięcej związków z jaćwieskim oporządzeniem i uzbrojeniem jeździeckim można znaleźć w materiale bałtyjskim, głównie z terenu Sambii i środkowej Litwy. W późnych fazach wczesnego średniowiecza produkowane są tu lokalne formy strzemion, takie jak typ CIII4 według N. Goßlera, elementów ogłowia końskiego, np. rozdzielacze rzemieni w kształcie czterolistnej koniczyny. Możliwe że również na wschodnim wybrzeżu Bałtyku powstaje odmiana grotów broni drzewcowej z trzpieniem i asymetrycznym liściem (typ 4a).

Na obecnym etapie badań trudno jest wyróżnić elementy wyposażenia konnych wojowników dla drugiej połowy XIII w., czyli dla okresu intensywnych walk z Krzyżakami oraz Rusią i czasu upadku Jaćwieży. Jest to o tyle interesujące, że to właśnie do tych czasów odnosi się cytowana na wstępie wzmianka Piotra z Dusburga o militarnej sile Jaćwieży. Wciąż jednak skromna baza źródłowa i niedostatek badań nad cmentarzyskami wczesnośredniowiecznymi tego rejonu nie pozwalają na wyciąganie z tej obserwacji daleko idących wniosków.

Na zakończenie można zaryzykować tezę, że konnica była istotną częścią sił zbrojnych Jaćwingów i zestawienie ich przez krzyżackiego kronikarza z Sambami nie jest przypadkowe. Źródła archeologiczne, choć nadal nieliczne, potwierdzają przytoczone na wstępie dane historyczne na temat ważnej roli konia w jaćwieskiej taktyce wojennej oraz obrzędowości pogrzebowej. W przybliżonym w niniejszym artykule materiale zabytkowym widać także, że pod względem uzbrojenia i wyposażenia wojownicy jaćwiescy nie ustępowali swoim sąsiadom. Czerpali inspiracje z zachodniej, północnej, środkowej i wschodniej Europy, a nawet Azji, ale produkowali też własną, oryginalną broń i oporządzenie jeździeckie.

Bibliografia (transliteracja)

Źródła:

Chronica. 2017. *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana).* D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.), Monumenta Poloniae Historica. Nova Series 16. Kraków–Warszawa.

Górski K. 1981. *Descriptiones Terrarum. Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XIII wieku.* „Zapiski Historyczne" 46/1, 7-16.

Petrus De Dusburgk. 2007. *Chronica Terrae Prussia.* J. Wenta, S. Wyszomirski (red.), Monumenta Poloniae Historica, Nova Series 13. Kraków.

Pr. Urk. 1882. *Preussisches Urkundenbuch*. T. 1:1. Königsberg.

Wulfstan. 1861. *Wulfstans Reisebericht*. W: T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke (red.), Scriptores Rerum Prussicarum 1. Leipzig, 732-735.

Archiwalia:

Engel C. 1935. *Altpreussische Stämme*. T. 2. Rękopis w Kartotece R. Grenza, Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf. Szlezwik.

Kartoteka R. Grenza – Kartoteka Rudolfa Grenza, Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf. Szlezwik.

Prussia-Sammlung – Prussia-Sammlung, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatlichen Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz (*http://www.smb-digital.de* – dostęp 17.07.2020).

Opracowania:

Antanavičius J. 1976. *Balno kilpos Lietuvoje X-XIV a.* „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Ser. A" 54, 69-81.
Arbman H. 1943. *Birka. Die Gräber.* W: *Birka, Untersuchungen und Studien*. T. 1: *Text*. Stockholm.
Bertašius M. 2005. *Marvelė. Ein Gräberfeld Mittellitauens. Vidurio Lietuvos aukštaičių II-XII a. kapinynas*. T. 1. Kaunas.
Bertašius M. 2009. *Marvelė. Ein Bestattungsplatz mit Pferdengräbern. Marvelės žirgų kapinynas*. T. 2. Kaunas.
Bezzenberger A. 1914. *Gräberfeld bei Laptau*. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 23/1, 157-180.
Bujack G. 1873. *Altertumsgesellschaft Prussia, Sitzung am 20. Juni 1873*. „Altpreußische Monatsschrift" 10, 600.
Bujack G. 1877. *Sitzungsbericht der Altertumsgesellschaft Prussia vom 21. September 1877*. „Altpreußische Monatsschrift" 14, 648.
Engel C. 1939. *Das jüngste heidnische Zeitalter in Masuren*. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 33, 41-57.
Engel M. 2015. *Jaćwieskie ośrodki grodowe w IX-XIII wieku. Geneza, rozwój i upadek*. W: S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur.* T. 1. Warszawa–Białystok, 19-27.
Engel M., Iwanicki P., Sobczak C. 2018. *Badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali na terenie jaćwieskich ośrodków grodowych. Nowe odkrycia i nowe interpretacje*. W: S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur.* T. 2. Warszawa–Białystok–Olsztyn, 273-293.
Engel M., Okulicz-Kozaryn J., Sobczak C. 2009. *Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Shi͡urpy? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiłach.* W: A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*. Seminarium Bałtyjskie 2. Warszawa, 517-544.
Engel M., Siemaszko J. 2019. *Jaćwieskie cmentarzysko ciałopalne w Krukówku, pow. suwalski. Okoliczności odkrycia i opis znalezisk.* „Studia Archaeologica Sudauica" 2, 299-309.
Engel M., Sobczak C. 2015. *W poszukiwaniu Âtvâgov. Uwagi na temat znalezisk sepulkralnych z okresu wikińskiego w Szurpiłach*. W: B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*. „Światowit, Suppplement Series B: Barbaricum" 11, 131-158.
Engel M., Sobczak C. 2016. *Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych*. W: Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*. Archaeologica Hereditas 7. Warszawa, 7-26.
Engel M., Sobczak C. 2019. *Jeziorko Na Gurze Kelay pod Horodzisczem Surpel…Wschodnie podnóża Góry Zamkowej w świetle najnowszych badań.* „Studia Archaeologica Sudauica" 2, 275-295.
Gaerte W. 1929. *Urgeschichte Ostpreußens*. Königsberg.
Gaerte W. 1933. *Tätigkeitsbericht der vorgeschichtlichen Abteilung des Prussia-Museums in Königsberg*. „Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit" 9/1, 11-14.
Gaerte W., Toschke M. 1927. *Ausgrabungen und Besichtigungen (des Prussia-Museums) im Jahre 1927*. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 27, 294-299.
Gintautaitė-Butėnienė E., Butėnas E. 2002. *Laivių kapinynas*. „Lietuvos Archeologija" 22, 9-198.
Goßler N. 1998. *Untersuchungen zur Formenkunde und Chronologie mittelalterlicher Stachelsporen in Deutschland (10.-14. Jahrhundert)*. „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission" 79, 479-664.
Goßler N. 2011. *Reiter und Ritter: Formenkunde, Chronologie, Verwendung und gesellschaftliche Bedeutung des mittelalterlichen Reitzubehörs aus Deutschland*. Beiträge Ur- und Frühgeschichte. Mecklenburg-Vorpommerns 49, Schwerin.
Goßler N. 2013. *Die mittelalterlichen Steigbügel aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreußen) – Studien zu Typologie, Chronologie und Kulturgeschichte*. „Acta Praehistorica et Archaeologica" 45, 109-215.
Górska I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł. 1976. *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
Heydeck J. 1890. *Das Gräberfeld von Ekritten, Kr. Fischhausen*. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 15, 127-131.
Hilczerówna Z. 1956. *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*. Poznań.
Hollack E. 1914. *Ein neues Grąberfeld bei Ekritten, Kr. Fischhausen*. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 23/2, 280-286.
Ibsen T., Skvorzov K. 2005. *Das Gräberfeld von Berezovka/Groß Ottenhagen – Ein wiederentdeckter Bestattungsplatz des 1. Jahrtausends n. Chr. im Kaliningrader Gebiet.* „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission" 85, 379-452.
Iwanowska G. 1991. *Excavations at the Jegliniec hillfort – recent developments in Balt archaeology.* „Antiquity" 65/248, 684-695.
Jończyk L. 2012. *Szurpiły, st. 8 („Mosiężysko"), woj. podlaskie. Badania w roku 2011*. „Światowit" 9 (50), 349-353.
Jończyk L. 2015. *W królestwie Pikula. Z badań nad obrządkiem pogrzebowym wczesnośredniowiecznej Jaćwieży*. W: S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur.* T. 1. Warszawa–Białystok, 235-244.
Kaczyński M. 1976. *Badania stanowisk z okresu rzymskiego na równinie augustowskiej*. „Rocznik Białostocki" 13, 475-484.

Kamiński A. 1953. *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*. Łódź.
Kazakevičius V. 1996. *IX-XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius.
Kemke H. 1919. *Die Gliederung des Jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreußen*. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 23/2, 522-525.
Kirpichnikov A. N. 1966a. *Mechi i sabli IX-XIII vv. Drevnerusskoe oruzhie. Vyp. 1.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov E1-36. Moskva–Leningrad.
Kirpichnikov A. N. 1966b. *Kop'ia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteni IX-XIII vv. Drevnerusskoe oruzhie. Vyp. 2.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov E1-36. Moskva–Leningrad.
Kirpichnikov A. N. 1973. *Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia na Rusi IX-XIII vv.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov E1-36. Leningrad.
Kotowicz P. N. 2006. *Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady.* „Derzhava ta Armiia. Visnyk Natsional'noho Universytetu L'vivs'ka Politekhnika" 571, 18-47.
Kukharenko Iu. V. 1959. *Chaplinskiĭ mogi'lnik.* „Materialy i Issledovaniia po Arkheologii SSSR" 70, 154-180.
Kulakov V. I. 1990. *Drevnosti Prussov VI-XIII vv.*. Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov G 1-9. Moskva.
Kulakov V. I. 1999. *Irzekapinis*. „Stratum Plus" 5, 211-273.
Kulakov V. I. 2004. *Doll'kaĭm-Kovrovo. Issledovaniia 1879 g.* Minsk.
Kulakov V. I. 2007. *Dollkeim-Kovrovo. Issledovanija 1992-2002 g*. Minsk.
Kulakov V. I. 2012. *Zheleznoe knutovishche iz mogil'nika Kleine Kaup i rol' statusnykh bicheĭ v vostochnoevropeĭskikh drevnostiakh X-XI vv.* „Archaeologia Lituana" 13, 117-128.
Kulikauskienė R., Rimantienė R. 1966. *Lietuvių liaudies menas. Senovės Lietuvių Papuošalai*. T. 2. Vilnius.
Kupryjanowicz M., Fiłoc M. 2016. *Badania palinologiczne Jaćwieży. Palynological studies in the Yatving territory*. W: A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński, M. Kasprzycka (red.), *Archeologia Jaćwieży. Dawne badania i nowe perspektywy. Yatving Archaeology. Past Research, New Perspectives*. Warszawa, 133-157.
LA 1974. *Latvijas PSR Archeologija*. Rīga.
Lenarczyk L. 1991. *Wczesnośredniowieczny grot włóczni z Sejn, woj. suwalskie.* „Rocznik Białostocki" 16, 481-483.
von zur Mühlen B. 1975. *Die Kultur der Wikinger in Ostpreußen*. Bonn.
Nadolski A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X-XII w*. Łódź.
Oakeshott E. 2000. *Records of the Medieval Sword.* Woodbridge.
Odoj R. 1968. *Wyniki badań grodziska z VI-VIII w. n.e. w Pasymiu, pow. Szczytno, a problemy kultury mazurskiej*. „Rocznik Olsztyński" 7, 113-150.
Odoj R. 1969. *Bogdany, pow. Braniewo*. „Informator Archeologiczny za 1968 r.", 218-219.
Paulsen P. 1953. *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas*. Stuttgart.
Petersen J. 1919. *De norske vikingesverd, en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. Kristiania.
Platonova N. I. 1992. *Kamernye pogrebeniia w kurgane u d. Udraĭ Novgorodskoĭ obl.* „Novgorod i Novgorodskaia zemlia: Istoriia i Arkheologiia" 5, 102-110.
Pronin G. N., Smirnova M. E., Mishina T. N., Novikov V. V. 2006. *Mogil'nik Povarovka X-XIII vv. (Kaliningradskaia oblast')*. Materialy okhrannykh arkheologicheskikh issledovaniĭ 8. Moskva.
Révész L. 2001. *Lanzenspitze.* W: *Otto der Grosse. Magdeburg und Europa 2, Katalog*, red. v. M. Puhle. Mainz, 249.
Sankiewicz P. 2018. *Katalog broni drzewcowej /Pole Weapons. Catalogue.* W: P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa.* Lednica, 147-215.
Sawicka L. 2011. *Szurpiły, st. 8 („Mosiężysko"), woj. Podlaskie. Badania w latach 2008-2010*. „Światowit" 8 (49), 263-268.
Shiroukhov R. A. 2011. *Kontakty prussov i kursheĭ X-XIII vv. po arkheologicheskim istochnikam*. „Lietuvos Archeologija" 37, 167-206.
Shtykhaŭ H. V. 2000. *Harady paŭnochnaĭ i tsėntralnaĭ Belarusi.* W: *Arkhealohiia Belarusi. T. 3. Siarėdneviakovy peryiad (IX-XIII st.)*. Minsk, 171-229.
Strzyż P. 2006. *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*. Acta Universitatis Lodziensis 52. Łódź.
Świątkiewicz P. 2002. *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*. Acta Universitatis Lodziensis 48. Łódź.
Świętosławski W. 1990. *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*. Łódź.
Thunmark-Nylén L. 2006. *Die wikingerzeit Gotlands*. T. 3/1: *Text*. Stockholm.
Tischler O. 1878. *Bericht über die Praehistorisch-Anthropologischen Arbeiten der Phisikalisch-Oekonomischen Gesellschaft*. „Schriften der Könglichen Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft" 18, 258-278.
Urbanavičius V., Urbanavičiėne S. 1988. *Kapinyno vieta, tyrimų apžvalga, Obelių kapinynas. Monografija*. „Lietuvos Archeologija" 6, 9-63.
Varnas A. 1995. *Tulpiakiemio senkapiai, Viduramžių senkapiai*. „Lietuvos Archeologija" 11, 244-289.
Volkaitė-Kulikauskienė R. 1970. *Lietuviai IX-XII amžiais*. Vilnius.
Wilke G. 2018. *Groty broni drzewcowej z Ostrowa Lednickiego.* W: P. Sankiewicz, A. M. Wyrwa (red.), *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa.* Lednica, 33-87.
Wróblewski W. 2006. *Aschenplätze – the forgotten burial rituals of the Old Prussians*. „Archaeologia Lituana" 7, 221-234.

Wróblewski W. 2009. *O pożytkach płynących z odkurzania źródeł archiwalnych. Przykład cmentarzyska w Schulstein (obecnie Volnoe) na Sambii*. W: A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*. Seminarium Bałtyjskie 2. Warszawa, 595-604.
Żak J., Maćkowiak-Kotkowska L. 1988. *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*. Poznań.
Žeiere I. 2002. *1986.-1989. Gada izrakumi Kokneses senkapos*. W: *Latvijas archeoloģija. Pētījumi un problēmas. Rastu krājums. Latvijas vēstures muzeja rakstii nr 8, Arheoloģija*. Riga, 201-236.

Bibliografia

Źródła:

Chronica. 2017. *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana).* D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.), Monumenta Poloniae Historica. Nova Series 16. Kraków–Warszawa.
Górski K. 1981. *Descriptiones Terrarum. Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XIII wieku.* „Zapiski Historyczne" 46/1, 7-16.
Petrus De Dusburgk. 2007. *Chronica Terrae Prussia.* J. Wenta, S. Wyszomirski (red.), Monumenta Poloniae Historica, Nova Series 13. Kraków.
Pr. Urk. 1882. *Preussisches Urkundenbuch*. T. 1:1. Königsberg.
Wulfstan. 1861. *Wulfstans Reisebericht*. W: T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke (red.), Scriptores Rerum Prussicarum 1. Leipzig, 732-735.

Archiwalia:

Engel C. 1935. *Altpreussische Stämme*. T. 2. Rękopis w Kartotece R. Grenza, Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf, Szlezwik.
Kartoteka R. Grenza – Kartoteka Rudolfa Grenza, Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf, Szlezwik.
Prussia-Sammlung – Prussia-Sammlung, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatlichen Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz (*http://www.smb-digital.de* – dostęp 17.07.2020).

Opracowania:

Antanavičius J. 1976. *Balno kilpos Lietuvoje X-XIV a.* „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Ser. A" 54, 69-81.
Arbman H. 1943. *Birka. Die Gräber.* W: *Birka, Untersuchungen und Studien*. T. 1: *Text*. Stockholm.
Bertašius M. 2005. *Marvelė. Ein Gräberfeld Mittellitauens. Vidurio Lietuvos aukštaičių II-XII a. kapinynas*. T. 1. Kaunas.
Bertašius M. 2009. *Marvelė. Ein Bestattungsplatz mit Pferdengräbern. Marvelės žirgų kapinynas*. T. 2. Kaunas.
Bezzenberger A. 1914. *Gräberfeld bei Laptau*. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 23/1, 157-180.
Bujack G. 1873. *Altertumsgesellschaft Prussia, Sitzung am 20. Juni 1873*. „Altpreußische Monatsschrift" 10, 600.
Bujack G. 1877. *Sitzungsbericht der Altertumsgesellschaft Prussia vom 21. September 1877*. „Altpreußische Monatsschrift" 14, 648.
Engel C. 1939. *Das jüngste heidnische Zeitalter in Masuren*. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 33, 41-57.
Engel M. 2015. *Jaćwieskie ośrodki grodowe w IX-XIII wieku. Geneza, rozwój i upadek*. W: S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur.* T. 1. Warszawa–Białystok, 19-27.
Engel M., Iwanicki P., Sobczak C. 2018. *Badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali na terenie jaćwieskich ośrodków grodowych. Nowe odkrycia i nowe interpretacje*. W: S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur.* T. 2. Warszawa–Białystok–Olsztyn, 273-293.
Engel M., Okulicz-Kozaryn J., Sobczak C. 2009. *Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Шюрпы? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiłach.* W: A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*. Seminarium Bałtyjskie 2. Warszawa, 517-544.
Engel M., Siemaszko J. 2019. *Jaćwieskie cmentarzysko ciałopalne w Krukówku, pow. suwalski. Okoliczności odkrycia i opis znalezisk.* „Studia Archaeologica Sudauica" 2, 299-309.
Engel M., Sobczak C. 2015. *W poszukiwaniu Âtvâgov. Uwagi na temat znalezisk sepulkralnych z okresu wikińskiego w Szurpiłach*. W: B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*. „Światowit, Suppplement Series B: Barbaricum" 11, 131-158.
Engel M., Sobczak C. 2016. *Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych*. W: Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*. Archaeologica Hereditas 7. Warszawa, 7-26.
Engel M., Sobczak C. 2019. *Jeziorko Na Gurze Kelay pod Horodzisczem Surpel…Wschodnie podnóża Góry Zamkowej w świetle najnowszych badań.* „Studia Archaeologica Sudauica" 2, 275-295.
Gaerte W. 1929. *Urgeschichte Ostpreußens*. Königsberg.
Gaerte W. 1933. *Tätigkeitsbericht der vorgeschichtlichen Abteilung des Prussia-Museums in Königsberg*. „Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit" 9/1, 11-14.

Gaerte W., Toschke M. 1927. *Ausgrabungen und Besichtigungen (des Prussia-Museums) im Jahre 1927*. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 27, 294-299.
Gintautaitė-Butėnienė E., Butėnas E. 2002. *Laivių kapinynas*. „Lietuvos Archeologija" 22, 9-198.
Goßler N. 1998. *Untersuchungen zur Formenkunde und Chronologie mittelalterlicher Stachelsporen in Deutschland (10.-14. Jahrhundert)*. „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission" 79, 479-664.
Goßler N. 2011. *Reiter und Ritter: Formenkunde, Chronologie, Verwendung und gesellschaftliche Bedeutung des mittelalterlichen Reitzubehörs aus Deutschland.* Beiträge Ur- und Frühgeschichte. Mecklenburg-Vorpommerns 49, Schwerin.
Goßler N. 2013. *Die mittelalterlichen Steigbügel aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/ Ostpreußen) – Studien zu Typologie, Chronologie und Kulturgeschichte*. „Acta Praehistorica et Archaeologica" 45, 109-215.
Górska I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł. 1976. *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
Heydeck J. 1890. *Das Gräberfeld von Ekritten, Kr. Fischhausen*. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 15, 127-131.
Hilczerówna Z. 1956. *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*. Poznań.
Hollack E. 1914. *Ein neues Grąberfeld bei Ekritten, Kr. Fischhausen*. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 23/2, 280-286.
Ibsen T., Skvorzov K. 2005. *Das Gräberfeld von Berezovka/Groß Ottenhagen – Ein wiederentdeckter Bestattungsplatz des 1. Jahrtausends n. Chr. im Kaliningrader Gebiet.* „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission" 85, 379-452.
Iwanowska G. 1991. *Excavations at the Jegliniec hillfort – recent developments in Balt archaeology.* „Antiquity" 65/248, 684-695.
Jończyk L. 2012. *Szurpiły, st. 8 („Mosiężysko"), woj. podlaskie. Badania w roku 2011*. „Światowit" 9 (50), 349-353.
Jończyk L. 2015. *W królestwie Pikula. Z badań nad obrządkiem pogrzebowym wczesnośredniowiecznej Jaćwieży*. W: S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur.* T. 1. Warszawa–Białystok, 235-244.
Kaczyński M. 1976. *Badania stanowisk z okresu rzymskiego na równinie augustowskiej*. „Rocznik Białostocki" 13, 475-484.
Kamiński A. 1953. *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*. Łódź.
Kazakevičius V. 1996. *IX-XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius.
Kemke H. 1919. *Die Gliederung des Jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreußen.* „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" 23/2, 522-525.
Кирпичников А. Н. 1966a. *Мечи и сабли IX-XIII вв. Древнерусское оружие, Вып. 1.* Археология СССР. Свод археологических источников Е1-36. Москва–Ленинград.
Кирпичников А. Н. 1966b. *Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. Древнерусское оружие, Вып. 2.* Археология СССР. Свод археологических источников Е1-36. Москва–Ленинград.
Кирпичников А. Н. 1973. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников Е1-36. Ленинград.
Kotowicz P. N. 2006. *Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady.* „Держава та Армія. Вісник Національного Університету Львівська Політехніка" 571, 18-47.
Кухаренко Ю. В. 1959. *Чаплинский могильник.* „Материалы и Исследования по Археологии СССР" 70, 154-180.
Кулаков В. И. 1990. *Древности Пруссов VI-XIII вв.* Археология СССР. Свод археогических источников Г 1-9. Москва.
Кулаков В. И. 1999. *Ирзекапинис.* „Stratum Plus" 5, 211-273.
Кулаков В. И. 2004. *Долькайм-Ковров. Исследования 1879 г*. Минск.
Кулаков В. И. 2007. *Долькайм-Ковров. Исследования 1992-2002 г*. Минск.
Кулаков В. И. 2012. *Железное кнутовище из могильника Kleine Kaup и роль статусных бичей в восточноевропейских древностях X-XI вв.* „Archaeologia Lituana" 13, 117-128.
Kulikauskienė R., Rimantienė R. 1966. *Lietuvių liaudies menas. Senovės Lietuvių Papuošalai*. T. 2. Vilnius.
Kupryjanowicz M., Fiłoc M. 2016. *Badania palinologiczne Jaćwieży. Palynological studies in the Yatving territory*. W: A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński, M. Kasprzycka (red.), *Archeologia Jaćwieży. Dawne badania i nowe perspektywy. Yatving Archaeology. Past Research, New Perspectives.* Warszawa, 133-157.
LA 1974. *Latvijas PSR Archeologija*. Rīga.
Lenarczyk L. 1991. *Wczesnośredniowieczny grot włóczni z Sejn, woj. suwalskie.* „Rocznik Białostocki" 16, 481-483.
von zur Mühlen B. 1975. *Die Kultur der Wikinger in Ostpreußen*. Bonn.
Nadolski A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X-XII w*. Łódź.
Oakeshott E. 2000. *Records of the Medieval Sword.* Woodbridge.
Odoj R. 1968. *Wyniki badań grodziska z VI-VIII w. n.e. w Pasymiu, pow. Szczytno, a problemy kultury mazurskiej*. „Rocznik Olsztyński" 7, 113-150.

Odoj R. 1969. *Bogdany, pow. Braniewo*. „Informator Archeologiczny za 1968 r.", 218-219.
Paulsen P. 1953. *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas*. Stuttgart.
Petersen J. 1919. *De norske vikingesverd, en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. Kristiania.
Платонова Н. И. 1992. *Камерные погребения в кургане у д. Удрай Новгородской обл.* „Новгород и Новгородская земля: История и Археология" 5, 102-110.
Пронин Г. Н., Смирнова М. Е., Мишина Т. Н., Новиков В. В. 1992. *Могильник Поваровка X-XIII вв. (Калининградская область)*. Материалы охранных археологических исследований 8. Москва.
Révész L. 2001. *Lanzenspitze.* W: *Otto der Grosse. Magdeburg und Europa 2, Katalog,* red. v. M. Puhle. Mainz, 249.
Sankiewicz P. 2018. *Katalog broni drzewcowej / Pole Weapons. Catalogue.* W: P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa.* Lednica, 147-215.
Sawicka L. 2011. *Szurpiły, st. 8 („Mosiężysko"), woj. Podlaskie. Badania w latach 2008-2010*. „Światowit" 8 (49), 263-268.
Широухов, Р. А. 2011. *Контакты пруссов и куршей X-XIII вв. по археологическим источникам.* „Lietuvos Archeologija" 37, 167-206.
Штыхаў Г. В. 2000. *Гарады паўночнай і цэнтральнай Беларусі.* W: *Археалогія Беларусі. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX-XIII ст.).* Мінск, 171-229.
Strzyż P. 2006. *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*. Acta Universitatis Lodziensis 52. Łódź.
Świątkiewicz P. 2002. *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*. Acta Universitatis Lodziensis 48. Łódź.
Świętosławski W. 1990. *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*. Łódź.
Thunmark-Nylén L. 2006. *Die wikingerzeit Gotlands*. T. 3/1: *Text*. Stockholm.
Tischler O. 1878. *Bericht über die Praehistorisch-Anthropologischen Arbeiten der Phisikalisch-Oekonomischen Gesellschaft*. „Schriften der Könglichen Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft" 18, 258-278.
Urbanavičius V., Urbanavičiėne S. 1988. *Kapinyno vieta, tyrimų apžvalga, Obelių kapinynas. Monografija.* „Lietuvos Archeologija" 6, 9-63.
Varnas A. 1995. *Tulpiakiemio senkapiai, Viduramžių senkapiai*. „Lietuvos Archeologija" 11, 244-289.
Volkaitė-Kulikauskienė R. 1970. *Lietuviai IX-XII amžiais.* Vilnius.
Wilke G. 2018. *Groty broni drzewcowej z Ostrowa Lednickiego.* W: P. Sankiewicz, A. M. Wyrwa (red.), *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa.* Lednica, 33-87.
Wróblewski W. 2006. *Aschenplätze – the forgotten burial rituals of the Old Prussians*. „Archaeologia Lituana" 7, 221-234.
Wróblewski W. 2009. *O pożytkach płynących z odkurzania źródeł archiwalnych. Przykład cmentarzyska w Schulstein (obecnie Volnoe) na Sambii*. W: A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*. Seminarium Bałtyjskie 2. Warszawa, 595-604.
Żak J., Maćkowiak-Kotkowska L. 1988. *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*. Poznań.
Žeiere I. 2002. *1986.-1989. Gada izrakumi Kokneses senkapos*. W: *Latvijas archeoloģija. Pētījumi un problēmas. Rastu krājums. Latvijas vēstures muzeja rakstii nr 8, Arheoloģija*. Riga, 201-236.

Marcin Engel

"THE LAND OF MOUNTED WARRIORS"? OVERVIEW OF HORSEMAN'S WEAPONS AND EQUIPMENT IN YATVINGIAN TERRITORIES FROM THE LATE 9th TO THE 13th CENTURY

Summary

The Teutonic chronicler Peter of Dusburg made the following statement about the Sudovians (Yatvings) in his description of Pruthenian peoples: *Sudovitae generosi, sicut nobilitate morum alios praecedebant, ita divitiis et potentia excedebant. Habebant enim sex milia equitum et quasi innumerabilem multitudinem aliorum pugnatorum.* What is especially relevant for the subject of the present paper is the fragment of Dusburg's statement which underlines the military strength of the Yatvings. Even if the number given by Dusburg is exaggerated in order to explain Teutonic difficulties in the conquest of Yatvingia, it seems probable that in this way the chronicler wanted to draw attention to a considerable potential of cavalry in the structure of the armed forces and manner of fighting of this people.

The appearance of elite groups of horsemen in this territory converges with the time of occurrence of the first traces of early medieval settlement. In the period between the late 9th and the mid-11th centuries the territory of north-eastern Poland became an integral part of Baltic cultural community, in which a decisive role was played by the Scandinavian factor.

The second stage of development of equestrian equipment and weaponry converges with the time of the second phase of early medieval settlement in the territory of historical Yatvingia. After a temporary crisis, which took place probably around the mid-11th century, perhaps in result of fights with Rus, it is possible to seea continuation of settlement in zones that were settled in the Viking Period. Among grave furnishings there is a strong presence of equipment and weaponry of mounted warriors.

In the present stage of research it is difficult to isolate parts of equipment of mounted warriors from the second half of the 13th century, that is, a period of intense fights against the Teutonic Order and Rus and the fall of Yatvingia. It is of interest due to the fact that the aforementioned opinion of Dusburg concerning the military strength of Yatvingia actually refers to this period. However, the source basis is still sparse and research on early medieval cemeteries from this region is still insufficient.

Translated by Grzegorz Żabiński